

ІСТОРІОГРАФІЧНА КЛАСИКА

УДК 94:930.1(477)«Куліш»

П.О.Куліш

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ОД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ

У вступі та першому розділі своєї праці, що їх опублікував журнал «Основа» 1861 р., П.Куліш анонсував пошук нових, порівняно з мовно-етнографічною програмою українського романтизму, способів представлення минушини. Автор висунув тезу про необхідність достовірної та критичної репрезентації національної історії, розрахованої на різні категорії тодішнього читацького загалу, що мало б включати всі події, явища, спільноти на українських теренах.

Ключові слова: історія України, українське історієписання, пізній романтизм, пізньопросвітницький раціоналізм, «перший» позитивізм, дегероїзація козацтва, Куліш.

Трансформація історичних візій і концепцій зазвичай спричиняє розмаїті суспільні реакції та почування – то очевидний скепсис, то неприховане іронізування, а то й неабияке обурення самим фактом зміни/заміни попередніх поглядів. Адже минушина часто-густо сприймається культурно-громадським загалом як щось об'єктивно дане й незмінне, принаймні майже завмерле та непорушне у своєму плині. Відтак суспільна/громадська думка щодо історії часом набуває вигляду перманентних змагань або нещадної боротьби за так звану «історичну правду», точніше за ту її версію, котра вважалася б прийнятною для адептів або прихильників певної візії. Так відбувається доволі звичне й типове розмивання/деформація демаркаційної лінії між власне минушиною як такою та відповідним калейдоскопом уявлень про неї, що циркулюють у тому чи іншому культурному просторі.

Одна з найголовніших причин такого суспільного засліплення чи, навпаки, масового, повсюдного захоплення полягає в тому, що культурна громадськість здебільшого не бере до уваги ту підготовчу роботу, соціокультурні обставини й інтелектуальні віяння, котрі передують появі нових концептуальних пропозицій. У широкому сенсі йдеться про ті важливі, навіть засадничі відтинки життя вченого/інтелектуала, відомі в історії науки як «утробна стадія» мислення чи «період виношування» ідей і концептів, метафорично прозваний «незримою лабораторією» думки, що відбувається, як правило, поза полем зору громадських «спостерігачів», схильних до проголошення ідеальних приписів чи морально-етичних максим.

Утім якраз погляд на «утробний» або підготовчий період в інтелектуальній біографії науковця/мислителя, що передував знаковим трансформаціям, дозволяє краще

осягнути відносність, а радше версальність історичного знання в культурних вимірах соціогуманітаристики певної доби. Водночас окреслення цього періоду дозволяє більш виразніше та рельєфніше представити погляди, світосприйняття відомих учених, які в такому ракурсі зазвичай позбуваються накинутаго їм ореолу однозначності.

На цьому місці варто зауважити, що конструювання часового відтинку «виношування» ідей та візій у жодному разі не відбувається за типовими чи усталеними сценаріями, а навпаки – більше тяжіє до розкриття персональних прикмет і рис конкретного вченого, що виявляються в річищі певної культурної епохи. Відтак ідеться про його здатність до рецепції й засвоювання інтелектуальних новацій і світоглядних настанов, реагування на соціокультурні умови та суспільні виклики, сполучення розмаїтих дослідницьких, громадських, освітніх і навіть повсякденних практик тощо.

Із цієї перспективи історичні тексти П.Куліша з початку 1860-х рр. становлять неабиякий інтерес, особливо у світлі його знаменитого повороту 1870-х рр. Адже ревізія колишніх козакофільських поглядів автора, представлена в його працях 1870-х рр., вражала тодішніх інтелектуалів, зокрема спричиняла контраверсійні оцінки¹. Скажімо М.Коялович після появи відомого твору П.Куліша «Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року» (Львів, 1882 р.) дотримувався думки, що такі трансформації поглядів автора свідчать про його божевілья². У 1884 р. під час зустрічі з письменником М.Лободовським сам П.Куліш констатував, що його вважають «ренегатом, зрадником, ледве не політичним злочинцем»³. Зрештою від кінця ХІХ ст. за П.Кулішем закріпилася репутація інтелектуала, схильного до екстремальних творчих експериментів і не виправданих крайнощів, або, як афористично висловлювався С.Єфремов, – мислителя «без синтезу»⁴. Та цей погляд на дослідницькі практики, світосприйняття П.Куліша суттєво нюансується й коригується після пильного прочитання його текстів початку 1860-х рр.

Передусім слід узяти до уваги динамічну, багатообіцяючу духовну й інтелектуальну атмосферу, що панувала в імперському Санкт-Петербурзі на рубежі 1850–1860-х рр. Як згадувала представниця богеми, художниця й мемуаристка К.Юнге (донька віцепрезидента Імператорської академії мистецтв графа Ф.Толстого), котра на той час була наближеною до середовища колишніх кирило-мефодіївців, особливо М.Костомарова (тут і далі у вступній статті курсив наш, якщо не зазначено інше – *О.Я.*):

«Ми знали – чого хотіли. Усе було нам очевидно: звільнення селян, реформа суду, свобода слова, тільки дайте нам це, – там уже само собою підуть даліші логічні наслідки, і Росія вступить у нову еру, піде рука об руку з рештою світу шляхом розвитку й щастя людства. І ми бачили, що наші полум'яні бажання

¹ Пытин А.Н. История русской этнографии. – Т.3: Этнография малорусская. – Санкт-Петербург, 1891. – С.189–190; Коялович М.О. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. – Санкт-Петербург, 1901. – С.423; Его же. Поразительная изменчивость убеждений писателя // Церковный вестник, издаваемый при С.-Петербургской духовной академии. – Санкт-Петербург, 1882, 1 мая. – №18. – С.6–7.

² Коялович М. Прежние взгляды г. Кулиша на Россию и Польшу, на православие, унию и латинство // Церковный вестник, издаваемый при С.-Петербургской духовной академии. – Санкт-Петербург, 1882, 5 июня. – №23. – С.6.

³ Лободовский М. Три дня на хуторе у Пантелеймона Александровича и Александры Михайловны (Ганны Барвинок) Кулиш // Киевская старина. – 1897. – №4. – С.165.

⁴ Єфремов С. Без синтезу: До життєвої драми Куліша // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. – Кн.4. – К., 1924. – С.75.

здійснюються, наші мрії переходять у дійсність. *Нерви наші були натягнутими, дух піднесений, ми почувалися учасниками у спільній великій справі, ми відчували немовби сп'яніння творчістю*⁵.

Початок правління Олександра II продукував оптимістичні настанови, коли, здавалося, ось-ось реалізується те, що донедавна вважалося неможливим у найсміливіших мріях учорашніх братчиків, які з успіхом поверталися до публічного життя, зокрема до багатоманітних просвітницьких, культурних, дослідницьких практик. Захоплення поезіями Т.Шевченка й потужний посмертний розголос про його страшно/трагічну долю, тріумф університетських лекцій і публічних виступів М.Костомарова, зростаюча популярність творів П.Куліша, урешті-решт проект петербурзької «Основи» 1861–1862 рр. виглядали очевидним контрастом на тлі попередньої, миколаївської, доби.

Крім того початок 1860-х рр. спричинив потужні інтелектуальні трансформації на культурному просторі Російської імперії, оскільки старий, класичний романтизм нарешті почав потерпати від нового конкурента – «першого» позитивізму контівського зразка (за О.Контом). Відтоді розпочалося цікаве змагання та співбуття цих різних і, здавалося б, «протилежних» культурних епох в одному просторі.

Становище П.Куліша як приватного вченого, коли царину імперської освіти й науки було вибудовано у вигляді напівзакритих ієрархічних, офіційно-казенних структур на звичних засадах чиновної, мундирної Росії, виявило його нестримні прагнення до новацій, вражаючий комунікативний діапазон, здатність швидко абсорбувати новітні суспільні та культурні взірці, залишати позаду колишні орієнтири й навіть особисті взаємини. Як інтелектуал П.Куліш на рубежі 1850–1860-х рр. залишався романтиком, щоправда з сильним шаром пізньопросвітницького раціоналізму. Тож його рефлексії та думки в багатьох випадках тяжіли до славнозвісної візії просвітника й, заразом, преромантика Ж.-Ж.Руссо, в епіцентрі якої перебував конфлікт цивілізації та природного стану людини. Згадаємо, наприклад, ідеї й сюжети «хуторської філософії» П.Куліша, котрі оригінально переломлюють і репрезентують згадані руссоїстські мотиви.

Отож ідеї, генеровані запізнолю хвилею «першого» позитивізму в Росії, як-от проблеми цивілізації, поступу, уселюдської культури, котрі перегукувалися й надавали іншого сенсу пізньопросвітницькій концептуалізації, спричинили розмаїтті реакції та творчі потуги П.Куліша. Тим паче, що «перший» позитивізм значною мірою був спадкоємцем просвітницького раціоналізму XVIII ст.

Приміром П.Куліш іронічно відгукувався про негативне ставлення низки тогочасних російських інтелектуалів до західних новацій (курсив П.Куліша – *О.Я.*): «Європейська цивілізація не є для нас чимось ненависним, як для московських слов'янофілів, котрі оголосили Захід гнилим та винайшли якийсь *російський погляд на науки й мистецтва*»⁶. В іншій праці П.Куліш висловлював надію на відновлення української/малоросійської народної творчості у «просвіченому, невеликому прошарку суспільства, яке близьке до народу своєю любов'ю до нього та свідомо продовжує його *духовне життя в нових формах цивілізації*»⁷. Вочевидь первісна варіація позитивізму з її ідеалом культурного поступу людства видавалася П.Кулішеві привабливою

⁵ Юнге Е.Ф. Воспоминания 1843–1860. – [Санкт-Петербург], 1913. – С.215.

⁶ Кулиш П. Простонародность в украинской словесности // Основа. – 1862. – №1. – С.10.

⁷ Записки о Южной Руси. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1856. – С.181.

в багатьох аспектах, хоч він і не розглядав її як єдиний і універсальний рецепт, а скоріше сприймав одним із низки приступних інтелектуальних векторів. Недаремно В.Петров характеризував його погляди наприкінці 1850-х рр. як «культурницький радикалізм»⁸.

Такі устремління мотивували, підштовхували П.Куліша не тільки до експериментів на ниві белетристики, а й у сфері історієписання, зокрема щодо конструювання та представлення історії України. Саме вони ініціювали підготовку й написання на початку 1860-х рр. ряду текстів⁹, котрі доволі важливі у світлі «виношування» тих ревізіоністських ідей, що повною мірою виявилися в його «Истории воссоединения Руси» (Санкт-Петербург, 1874 р., т.1–2; Москва, 1877 р., т.3). Відзначимо, що ці історичні проби синхронічно збіглися з «хуторськими сюжетами» в його публіцистиці¹⁰.

Та особливе місце серед тодішніх розвідок П.Куліша посідає його «Історія України од найдавніших часів». З одного боку, очевидним видається її просвітницько-культурне, або популяризаторське спрямування, котре за тональністю й способом викладу споріднює її з такими працями автора, як-от «Хмельницина: Історичне оповідання» (Санкт-Петербург, 1861 р.) та «Виговщина»¹¹. З іншого боку, вступ і перший розділ «Історії України...» було задекларовано як частину великої проєктованої праці й, заразом, вони містили декілька текстових шарів, які суттєво розсували «горизонт популяризації». Тим більше, що своєрідним доповнюючим пластом до шару основного тексту стали «приписки», себто прикінцеві примітки, котрі автор перетворив на самотню збірку виписок із джерел і розлогих коментарів до них.

Таке сполучення різних шарів споглядаємо і в архітектоніці інших праць П.Куліша. Наприклад, автор-укладач «Записок о Южной Руси» (Санкт-Петербург, 1856–1857 рр., т.1–2) подав не тільки етнографічний матеріал (думи, легенди, пісні, перекази), а й супровідний текст, який є не стільки збіркою коментарів і тлумачень, скільки контекстуальним уведенням до цього матеріалу, зокрема щодо його походження, обставин та умов збирання, побутування серед народних «носіїв» і т.п. У цьому випадку етнографічні, фольклорні джерела та авторський текст мали творити єдину стильову цілісність в очах читача. Натомість в «Історії України...» «приписки» виглядають як авторський експеримент із демонстрації можливостей української мови для «суворого наукового викладу», як зазначено в редакційній примітці «Основи», імовірно написаній самим П.Кулішем.

Однак стилізація виразно простежується й у тексті «Історії України...», зокрема передньому слові, котре вводить читача до, власне, української минувшини. Причому у вступних увагах П.Куліш підкреслює, що його праця призначена для читача в

⁸ Петров В. Пантелимон Куліш у п'ятдесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість – Т.1. – К., 1929. – С.289.

⁹ Куліш П. Падение шляхетского господства в Украине обеих сторон Днепра, в XVII столетии [главы I–IV] // Вестник Юго-Западной и Западной России. – 1862. – Т.1, №1. – С.30–49; Т.1, №2. – С.49–74; Т.1, №3. – С.136–157; Т.2, №4. – С.190–202; Т.2, №5. – С.220–239; Т.2, №6. – С.261–277; 1863. – Т.3, №1. – С.1–21; *Его же*. Борьба шляхты с козаками за обладание Украиной обеих сторон Днепра. Глава V: (1637-й год). Глава VI (1637-й год и начало 1638-го) // Библиотека для чтения. – 1863. – №9. – С.1–32; 1864. – №7. – С.1–34; *Его же*. Польско-козацкая война 1638 года // Отечественные записки. – 1864. – №9. – С.328–355; №10. – С.513–543.

¹⁰ Хуторянин [Куліш П.О.]. Листи с хутора: Лист 1; Лист 2; III. Чого стоїть Шевченко, яко поет народний; IV. Про злодія в селі Гаківниці // Основа. – 1861. – №1. – С.310–318; №2. – С.227–232; №3. – С.25–32; №4. – С.143–156.

¹¹ Куліш П. Виговщина // Там само. – №11/12. – С.1–15.

«маленьких городах, селах і хуторах», себто нав'язує її до своєї «хуторянської» візії. Заразом він постулює низку вихідних настанов, які покладені до його конструкції мислення. Скажімо, автор подає базові уявлення про історичні джерела, наголошує на відмінності оригіналів від перекладів, показує на кількох кумедних прикладах значення трактування конкретного джерела¹² й т.п.

Ба більше, П.Куліш проголошував, що історія України не зводиться лише до мислення козацтва, представлення якого висувалося на перший план в українському романтичному історієписанні. Натомість він обстоював думку, що *«все те, що росло, цвіло, умирало і наново в іншому виді родилося, все те історію нашої України становить»*. За висловом Д.Багалія, тодішній підхід П.Куліша показав, що він є новатором і реформатором, який доволі високо піднявся над усталеними поглядами¹³.

У тексті П.Куліша віднаходимо й доволі гострі критичні нотки щодо оцінки козацтва, котре метафорично порівнюється з «колючим бодяком». Подібні зауваги споглядаємо й в інших текстах цього автора кінця 1850 – початку 1860-х рр., які в 1870-х рр. трансформуються в нещадну критику козацтва, увінчавшись тезою про його «руїницьку роль».

Та в «Історії України...», на відміну від багатьох праць, намічалася й своєрідна альтернатива, себто переносилася увага з історії козацтва на минувшину давньої Русі. Схоже, що саме з таких авторських розумувань і спостережень розпочалося «виношування» тих ідей, які з часом спричинилися до відомої контраверсії Стара (Давня) Русь / Нова Русь (Московщина, Росія), котра посідала чільне місце вже у візії пізнього П.Куліша. Не випадково «Історія України...» 1861 р. привертає увагу й сучасних дослідників, зокрема з перспективи відомих змагань навколо киево-руської спадщини¹⁴.

Напрочуд цікаві проблеми й сюжети, порушені та розгорнуті П.Кулішем у першому розділі «Історії України...» – походження, точніше природа соціальної нерівності, народження звичаєвого та писаного права, відмінність між усною традицією й писемною пам'яттю, значення і роль «грецької віри», змагання християнства та язичництва і т.п. Не випадково в його ставленні до права («право людське по-людськи шанує») проступають вимоги пізньопросвітницького мислення. Заразом П.Куліш неодноразово вдається до порівняння давньоруських і козацьких часів, інколи навіть уживає стилістичне уподібнення перших і других, але виразно розрізняє ці історичні епохи. Водночас він уникає певного тлумачення низки проблем, як-от походження Русі, навколо чого тоді точилася відома полеміка початку 1860-х рр., зокрема М.Костомарова й М.Погодіна та ін. Зрештою «Історія України...» намічала/анонсувала, хоч здебільшого й у зародковому або невиразному вигляді, низку ідей і мотивів дослідницьких практик П.Куліша, котрі яскраво проступили вже впродовж 1870–1880-х рр.

Насамкінець відзначимо, що чимало виразів П.Куліша з його «Історії України...» циркулюють як характерні приклади вживання мови в українських словниках кінця XIX – першої третини XX ст. Десятки їх віднаходимо в російсько-українському словнику, відомому також як «Академічний словник» за редакцією академіка А.Кримського,

¹² Див. нижче прим.2*.

¹³ Багалій Д. Історіографічний вступ [до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті»] // Його ж. Вибрані праці: У 6 т. / Упор., вступ. ст. і ком. В.В.Кравченка. – Т.2: Джерелознавство та історіографія історії України. – Х., 2001. – С.228.

¹⁴ Ричка В.М. Києво-руська спадщина в російській та українській історіографії XIX ст. // Український історичний журнал. – 2011. – №2. – С.150–152.

котрий готувався у ВУАН упродовж 1924–1933 рр., але світу так і не побачив. Електронну версію вцілілих матеріалів цього видання (у форматі pdf), запланованого як чотири томне, підготував та оприлюднив 2007 р. О.Телемко. Скажімо, тут представлено чимало прикладів безпосередньо з «Історії України...» П.Куліша, як-от «некупований розум», «наш брат Українець [...] найбільш тільки самими журналами пробувається», «все те в приписки, позад своїх книжок пускаю», «піднявшись історію України написати, мушу я догодити землякам, котрі Україну свою кохають і шанують», «як мають вони чужих людей користувати, то нехай лучче нашому князеві на зброю складуться», «мусила стародавня Русь байдаками плавати і торги свої, і війни водою відбувати», «спускаючись у море, до Царягорода дохожали», «князьки [...] скарби збирали і тами скарбами собі дружину прибільшували», «правили землею старші родовики, громадські мужі, сходячись із [...] сіл у одне місце на народне віче», «ще за тих давне-незних часів, котрих наша письменна пам'ять не зазнає», «освіт помалу між людьми ширився», «тим-то й годиться нам [...] їх дикі [...] образи перед потомками вповажнити» та чимало ін.¹⁵ Таке рясне використання тексту П.Куліша в тодішніх словникових статтях указує на те, що його «Історію України...» вповні обґрунтовано розглядали як одну з перших спроб творення наукового стилю української мови, хоч і з виразним культурно-просвітницьким, або, як означили б нині, популяризаторським рефреном¹⁶.

Відтворюється за публікацією 1861 р.¹⁷, але згідно з сучасними нормами правопису. Окремі друкарські огріхи й механічні помилки виправлено без застережень. До тексту П.Куліша долучено зауваги історіографічного спрямування, а також пояснення рідковживаних та архаїчних слів. На відміну від наших приміток, посторінковий посилання самого П.Куліша (як до основного тексту, так і до його «приписок»), та редакційний коментар до публікації у журналі «Основа», позначено числами з астериском (1* – 9*). Прикінцеві примітки, точніше великі текстові включення витягів із джерел зі супровідними коментарями й роздумами автора (він називає їх «хрестоматією виписок» і розміщує під назвою «Приписки до першої глави»), подано після основного тексту й позначено порядковими номерами у квадратних дужках. Виділення окремих слів курсивом та заголовними літерами у студії П.Куліша відтворюється за публікацією 1861 р. Фактографічні тлумачення й пояснення автора щодо хронологічної локалізації тих чи інших історичних подій не коментуються. Уточнюючі відомості наводяться у квадратних дужках.

**Доктор історичних наук, старший науковий співробітник
Інституту історії України НАНУ О.В.Яс**

¹⁵ Російсько-український словник (1924–1933): Електронна версія / Підгот. О.Телемко. – К., 2007 [Електронний ресурс]: http://r2u.org.ua/html/krym_details.html

¹⁶ *Нахлік С.К.* Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т. – Т.2: Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. – К., 2007. – С.92.

¹⁷ *Куліш П.* Історія України од найдавніших часів // Основа. – 1861. – №9. – С.79–107. Передруки: Історія України од найдавніших часів, початок з обширнейшого дела // Вечорниці: Літературне письмо для забави і науки (Львів). – 1863. – №7. – С.51–54; №8. – С.69–70; №9. – С.76–78; №10. – С.85–86; Руска читанка для вищої гимназии / Уложив А.Барвінський. – Ч.3: Писана словесність. – Л., 1871. – С.245–259; Твори Пантелеймона Куліша. – Т.6. – Л., 1910. – С.4–26; Виймки з української народної літератури / Уложив О.Барвінський. – 5-те перероб. вид. – Л., 1916. – С.373–378.

Історія України од найдавніших часів^{1*}

Переднє слово

Пишучи *історію України*, дбав я не про одних тих, що по історії, мов по далеких сторонах, проходять і тільки самі її дива оглядають. Мусив я не менше й на тих оглядуватись, що історичним живописанням не вдовольняються, і всякої речі самі по жерелам історичним доходять. Не подоба ж би була мені, ведучи свою повість, раз-по-раз зупинятися і мої доводи до уваги товариству подавати. Тим я свою роботу на дві часті ділю, і що тільки мене в повісті мало б зупинити, або її надто широко розводило, – все те в приписки позад своїх книжок пускаю. За одним же заходом тут я й жерела історичні вказую, з котрих моя повість вичерпана. Пишучи ж найбільш для того товариства, що в великих городах не проживає, постановив я собі – не то жерело вказувати, та тут же за його й виписку приточити, котора або мою річ вияснює, або ширше діло оповідує. Тим способом, вкупі зі своєю *Історією*, ніби ще й хрестоматію виписок подам я гостинця на Вкраїну¹⁸. В нас бо по маленьких городах, селах і хуторах хіба десяту долю тих книжок – та й то на тисячі верстах – ізнайшов би, котрі історик до свого діла поперечитує. Тим-то наш брат Українець, вийшовши з вищої школи на повітову службу, чи на господарство, найбільш тільки самими журналами пробувається¹⁹ і, коли достатку не має, то довіку тих книжок не зустріне, в котрих листок, чи два листки між сотнею, або й сотня листків між тисячею, про його рідну сторону оповідають. По собі знаю, з якою, бувало, жадобою коло книжок історичних приписки перечитуєш, котрими себе писатель перед товариством оправляє. Іноді було й про самого автора за його розумуванням байдуже, а його приписки, нові мислі в голові засівають. Так же, може, інший читатель, заглянувши мимохідь у мій текст, нечитаним його покине; маючи ж свій, некупований розум, по моїх виписках піде, і, чого здобути більше нігде, – залюбки тут повичитує. Багато бо єсть таких книжок,

^{1*} Предлагаемая первая глава истории Украины сообщена нам автором по нашей неотступной просьбе. Нам хотелось показать началом этого обширного труда почтенного нашего сотрудника, в какой степени язык украинский способен к строгому научному изложению столь важного предмета, как история. Сам автор не признает еще этой главы оконченною ни в литературном, ни в ученом отношении. По окончании первого тома его истории, говорит он, весьма может случиться, что эта глава будет написана вновь. Как бы то ни было, но мы уверены, что читатели наши прочтут ее с живейшим любопытством. *Ред.* (редакційний коментар журналу «Основа» 1861 р. – О.Я.).

¹⁸ Почасті ідею хрестоматії як доповнення історичних студій своєрідним екстрактом із джерел П.Куліш реалізував у спеціальній збірці до свого три томника «История воссоединения Руси» (див.: Куліш П.А. Материалы для истории воссоединения Руси. – Т.1: 1578–1630. – Москва, 1877. – XVIII, 322, 1 с.). Автор підготував і другий том «Материалов...», але не опублікував його. У 1919 р. його планувала видати ВУАН, однак цей задум також не вдалося реалізувати (див. докл.: Романовський В. Куліш і його праці по історії України // Книгар (Київ). – 1919. – Ч.27. – Стб.1802).

¹⁹ Тобто користується.

до нашого діла потрібних, котрих ні за які гроші не доскочиш, котрих іноді по всьому світі п'ять, або шість і єсть по бібліотеках далеких. Що ж сказати про рукописні жерела історичні? Тут уже треба притьмом свою повість широкими приписками позад книжки доповнити. Так же воно й буде в мене, і, певно, ніхто за те на мене не поремствує.

Мушу ж тут іще словце додати: що які б не були в мене виписки, всі вони друкуватимуться тільки про людей тямущих, котрим нічого вже з чужої мови на нашу перекладувати, або старі, забуті слова новими приписками вияснити. Которі книжки будуть у мене під рукою в перекладі, а оригіналів не матиму, з тих я буду перекладною мовою виписувати; як же тільки можна буде приточити виписку з оригіналу, то вже мушу переклад геть одсунути. Трапляється бо часом так, що перекладчик не збагне, як воно там іменно сказано, і словом своїм против оригіналу схибить^{2*}. А виписки робляться почаству в таких случаях, що не то що, а й саму ходу речі треба узяти до уваги.

Ще одне слово. Піднявшись *Історію України* написати, мушу я догодити землякам, котрі Україну свою кохають і шанують. Що ж, як не ту вони в мене старовину побачать, котору звикли собі по книжках виображати²⁰? Звикли в нас на історію України крізь наше козацтво споглядати і круг козацтва все рідне дієписання обертати. Тим часом саме козацтво було тільки буйним цвітом, а іноді й колючим бодяком²¹ серед нашого дикого степу. Росло в нас дечого багато й опріч козащини, і все те, що росло, цвіло, умирало і наново в іншому виді родилося, все те історію нашої України становить. Тим-то усяку силу мушу я зарівно вважати, котора тут з іншими силами боролася, а пильнувати найбільш того, що в давні часи для часів дальших учинилося, та й до нас попереходило. Не скрізь козащину треба нам на давнину дивитися, а з давнини на ближчі до нас віки, а в них і на козацтво споглядати. Давню історію України Татарщина нам перебила. Після Татарщини нові порядки по Вкраїні постали, і тільки пам'ять про князів та їх усобиці зосталася. Густим туманом покрилися

^{2*} Два таких случаї недавно мені, за моїм ділом, навернулося. В Киевских Памятниках, [изданных Временной комиссией для разбора древних актов. 2-е изд. Киев, 1848] в тому 1, третій нумерації на стр.70, козаки попавши Полякам у руки, одвідують на розпросі, по перекладу з Польського, так: «...при первой потребности, как скоро паны гетманы были схвачены и войско было разбито...», а самі Поляки записали козацькі слова так «...w pierwszej potrzebie, kiedy P.P. Hetmanow roumano, u woysko zbity...». Напустив би історик туману своєю випискою з перекладної речі; а з оригіналу всякий тямущий побачить, що тут іде діло не про якусь *потребность*, а про военну потребу під Корсунем. – Другий случай: Святославів оселедець пам'ятає всякий по Карамзину (*Ист.[ория] Г.[осударства] Р.[оссийского]. Санкт-Петербург, 1818*] изд. 2-е, 1, 224), а сам Карамзін довідався про його чубату голову од Лева Дякона, котрий, мабуть, бачив Святослава на свої очі. Історію Лева Дякона переложив на Московську мову Д.Попов і надрукував року 1820 [*История Льва Дякона Калойского и другие сочинения византийских писателей...*, переведенные с Греческого на Российский язык Д.Поповым. – Санкт-Петербург, 1820]. У тому перекладі про Святославу чуприну написано так (стр.97): «Голова у него была совсем голая, но только на одной ее стороне висел локон волос, означающий знатность рода». Тим часом у п. Соловйова в *Истории России* ([Москва, 1851] т.I, стр.139) читаємо: «Все волосы на голове были у него выстрижены, кроме одного клок, висевшего по обеим сторонам, что означало его знатное происхождение». Кому же тепер давати віру: чи Карамзину й Д.Попову, чи п. Соловйову? А оригінала де взяти, живучи під Лубнами або коло Лохвиці, щоб дійти правди? Тим-то наша виписка з Грецького оригіналу і стане тут у пригоді чоловікові тямущому.

²⁰ Уявляти.

²¹ Бур'яном.

ті віки дотатарські, і наука не багато вдіяла, той туман розганяючи. Тим-то перейдемо ми у двох, у трьох главах ті літописні споминки, та вже тоді свою річ на всю ширину пустимо, аж до Литви й Ляхів доберемося.

Отсе ж, поблагословившись, зачинаємо своє оповідання, товариству на вжиток, молодим до читання, старішим до розумного рахування. «Се начнем повесть сию»²².

Глава I

Споконвіку Поляни громадськими вічами правувались. Данину Козарам платили. Князьки-Русь Новгородську землю опанували. Подніпрянщину під свою руку нахилили. Князьки полудною і судною даниною користувались, і з Грецькою землею торгували. Вбившись у силу, князьки громадське право почали зневажати. Поділивши землю між своїм родом, усобицями її пустошили. Тим часом увесь Руський мир під ними до купи збирався і сам з собою почав обізнаватися. Грецька віра ще й більше тому допомогла і Полянську людність по всіх Руських сторонах розпростерла.

Яка була з давніх часів доля нашого рідного краю, зазнаємо тільки за тисячу років. В ту давнину, до якої не сягає наша писана пам'ять, мусило перевернутись на Україні людей багато, а як вони звались, нам і того не переказано. Тільки прослідок їх по давніх кладовищах невігосих²³ знаходимо, та божища їх кам'яні по степових могилах стоять німуючи. Мусили ж ті невідомі нам народи жити в нашому краї перехожими з місто на місто скотарями. Певно, вони один одного проганяли, один у одного – хто дужий – одбивали найкращі паші під свої табуни, гурти, отари: певно ще тоді землі в нашому краї не орано. Як же степова подніпрянська обшир вбилась у хліборобство, тоді вже, мабуть, один люд на сій обширі загніздився, а вже кочовники не подужали його з розкішної ролі²⁴, обаполи²⁵ Дніпра, зігнати. Зовемо ми народ сей – звідкіля б він не взявся – Українським, бо давно вже він живе на узграниччі двох великих народів, не мішаючись ні з одним, ні з другим, ані свого обличчя, ані свого духу не одмінюючи. Назвався сей народ Русь, з того часу, як почали над ним захожі з Балтицького побережжя князьки-Русь панувати. Як же ще ніякого князювання на Подніпрянщині не заводилось, звали наших предків сусіди Полянами, що вони в полях кохалися; а вони своїх близьких сусід звали – або Деревляни, що жили по пущах, або Сіверяни, що к півночі од них по Десні, по Сейму, по Сулі порозселювались [1]. Далекі ж сусіди в Полян були – к півночі: Дреговичі – поза річкою Прип'яттю; Кривичі – у верхівнях Дніпра; захожі Слов'яни без прізвища – коло Ільменю озера; Радимичі – по річці Сожі; В'ятичі – за річкою Окою; а к полудню: Дуліби або Хорвати – по річці Богу²⁶; Угличі і Тиверці – по Дністру.

²² Цитата з «Повісті временних літ».

²³ Тут: закинутих, забутих.

²⁴ Ріллі.

²⁵ З обох сторін.

²⁶ Південний Буг.

Чи велика, чи мала була подніпрянська обшир землі Полянської, чи густо, чи зрідка залюдняли її наші хліборобські предки, доказати сього не докажемо. Знаємо тільки, що Поляни, та й їх сусіди, правились між себе вічами, – сказати би самим віщанням словесним, – і старі люди на тих вічах замість писаного закону їм ставали [2]. Знаємо також, що нападали на наші пахарські городи й села розбишацькі народове, которі, не вмівши з землі користь узяти, рабуванням²⁷ чужих осель жилилися. Запевне, наші предки од інших добре одбивалися, як же була несила, то одчипного платили, чи то, мовляв, данину давали. Найдужчий з тих непахарських народів були Козари. Не здолівши супротив них стояти, платили їм наші стародавні предки дань. Самі Козари стояли своїми кочовищами у степах понад Волгою і звідтіля ходили до нас за даниною.

Одного, мовляв, батька, та не однакові діти. Так мусило бути й між нашими предками Полянами, що не всі однаково до ролі²⁸ привикали, не всі однаково своїй долі корились. Інші по пущах селами сідали і звіроловством та пасіками кормилися, як-от Деревляни, а другі, мабуть, по далеких землях ходили, поки собі користне місто коло Ільменя озера вподобали і *новим городом*, замість Києва, чи, може, якого ще давнішого города, сіли [3]. Дотепні, мабуть, і сміливі люди ті Новгородці, що на видноті, як і Поляни, на самому шляху водному з Балтики в Чорне море сіли і зо всіма хижаками, що з одного моря в друге швендяли, вміли якось поводитись, а вкоренившись між лісним і звіроловним людом, добре розжились і розторгувалися [4].

В ті неспокійні, гвалтовні часи понад Балтицьким узбережжям оружні хижаки куйовдилися, которих наш літописець Нестор зве по-Цареградські [5] Варягами, і з людських осель плату собі на зброю вимагали, або й доценту жакували²⁹ і пліндрували. Вони, ті оружні хижі люди, опанували якось і Новгород та, осівшись поміж Новгородцями, усім краєм навкруги орудували³⁰ і данину с Кривичів, Мері, Весі і інших народців брали. Послі³¹ почали вони, мабуть, дуже на людей налягати і за живе заколупувати, що Новгородці з сусідами узяти собі думку й волю єдину, усі разом на них піднялись, із своїх городів і сіл їх повиганяли, перестали їм данину давати і самі між себе почали правуватися. Воно ж би й добре, та великі чвари між ними щось постали, тяжкі бої зчинилися: не стало правди в них, мовляв літописець. Тоді знов якось між себе погодились і інших уже збройних людей до себе призывали, якихсь прибережних князьків з родом і дружиною, которі себе Руссю звали. Рюрик якийсь, Русин, піднявся з братами порядок Новгородцям і їх сусідам давати і од інших хижаків їх боронити (року 862). Сі вже здобишники³² з Новгородцями побратались і вкупі з ними далеко свою владу на сусідні землі розпростерли.

Впорядкувавшись із князьками дома, Новгородці й на своїх земляків Полян оглянулись, которі тоді Козарам данину платили. Як мають вони чужих людей користувати, то нехай лучче нашому князеві на зброю складуться й

²⁷ Грабунком, визискуванням.

²⁸ Ріллі.

²⁹ Грабували.

³⁰ Заправляли.

³¹ Після.

³² Здобичники.

одної з нами голови послухають. Така, певно, була в них думка, як вони з князем своїм і його дружиною на вічі радували³³. І отсе вже, кликнувши на охотника по сусідніх земельках, по Чуді, Мері, Весі і Кривичах, наставляли Новгородці до себе купу людей велику. Переволікся з ними князь Олег через Волок, за річки Ловаті на Дніпро, і поплив Дніпром униз, села й городи під одну силу підклоняючи, данину накладуючи і охочих людей на воєнну здобич закликаючи. Тоді ще мало було проїзду літом по пущах. Скрізь як півночі стояли пущі величнні; а болотні затони та озера по всіх низинах ізвивалися [6]: то мусила стародавня Русь байдаками плавати і торги свої, і війни водою одбувати (торги бо тоді за війною поруч одправлявалися). Дорогу Дніпрову знали сі люди добре, бо здавна звикли од Балтики через волок на Дніпро спадати, Дніпром далеко вниз гуляти і вже у Чорне море за торговою чи бойовою здобиччю вганятись; тільки ще невеликими купами ходили, то мусили яким крамом з побережанами з човнів своїх крамувати, або зненацька села шарпати, а данину з року в рік не змогли хижакі на селян накладувати. Деякі, спускаючись у море, до Царягорода дохожали і в Грецького царя служити наймалися; а потім знову до своїх верталися і гайдамацтвом хліба собі добували. Були ж мабуть, коло боку в Олега всякі: і такі, що торгувати й шарпати вміли, і такі, що в Царіграді на службі побували. Де він з ними повернувся, всюди взяв гору. Вже йому город Смоленське піддався і його княжого мужа з дружиною, чи то б намісника княжого, до себе на людський хліб прийняв. Піддався Олегові й Любеч. І там він свого княжого мужа з залогою посадив, щоб уже ніхто данини з Любечан не вимагав, щоб уже данина на князя й на його дружину йшла. Тим часом Олегові потуги більшали. Незабаром він і під Київ підступив. Не сперечалися Олегові Кияни, за князя його до себе приймали, і на оружню, і на судову данину згодитись мусили.

Осів Олег на горах у Києві, не звелів більше Козарам дані платити, поставляв нові городи на узграницях Київських, понахилив під свою волю Деревлян, Сіверян і інших полуденних сусід Полянських, і широко почав гетьманувати. Оце ж восени й зимою їздив князь із дружиною на влови – добувати хутра; тут же, полюючи, ходив і на полюддя, чи то б то по людських оселях збирати княжу дань, подимне, чи як воно в нас звалось [7]. Тут уже сільська громада гуртом його підіймала, меди й пива, ждучи його, варила і всю його дружину вгонобляла³⁴[8]. Тут йому на свої справи, як третьому судді, оддавали і судову данину складували. Тут він, в'юки нав'язуючи і вози накладаючи всякого добра, одсилав до свого княжого города, щоб було йому з чого свою дружину зодягати, харчити і коло свого боку охотою вдержувати. Тут і дружина князя і на вловах, і на збиранню княжої роківщини добре розкошувала, що мусили селяни з останнього добра хижаків тих оружних задовольняти і од себе в другі села випроводжати [9].

Так усю осінь і зиму промишляли – князьки-Русь, Олег й інші, що після нього нашим краєм орудували, і що в них було залишне, те в городах перепродували, скарби збирали і тими скарбами собі дружину прибільшували. По весні

³³ Радилися.

³⁴ Задовольняла.

ж човни споруджали, медом, воском, хутрами, бранцями, котрих боем добували в сусід, наладовували³⁵ і до Чорного моря спускались. Було тоді Чорне море ще не Турецьке й не Татарське; то всі береги Кримські, Дніпрові жерела в Білобережжя, чи, як навпрості³⁶ його в нас звано Килиїмське поле³⁷, все те було ще добре залюднене і городами Грецькими осажене. Було де Варягам торгувати, було де й нападом шарпати: у ті бо давні часи торгіві люди ходили оружно, і князі-Русь і з своїми дружинами не для чого, як для торгової прибелі по далеких землях і морях швендяли [10]: що в одній землі боем здобували, те в другій на добру одежу, на дорогу зброю, або на бистрі коні міняли. То була їх честь і слава; тим вони й славу свою любили, що вона їм золотою здавалась [11].

Отже й Олег, підклинивши під себе Деревлян і інших сусід, раз-по-раз спускався, з своєю дружиною та з охотником, Дніпром у море, то шарпаючи Грецькі побережжя, то міняючись із Греками своїми полудним і здобичним добром. Далі добравсь і до Царягорода, і почав його огнем і мечем пліндрувати. Вжахнулися Греки і, знавши, чого йому треба, поступили йому данину, яку схоче. Гляньмо ж, що вимагав і виміг Олег од Греків. Поступлено йому по дванадцять гривень срібла на човен [12], та ще особно на тих людей оружних, що остались на Україні стерегти городи: Київ, Чернігів, Переяслав, Полоцьке, Ростов, Любеч і інші. Далі – як прийде Русь торгувати в Царіград, то ніякого жита Грекам не платитимуть, та ще Греки мусять харчувати їх з весни аж до зими, поки додому вернуться, та й на дорогу харчами, якорями, канатами, парусами і всякою потребизною – обмислити³⁸. А за се Олег убезпечив Греків, що, торгуючи, не буде Русь на села нападати і торгових людей Грецьких рабувати [13].

Оце ж уже князьки-Русь од моря до моря водою й суходолом владали, бо, осівшись у Києві, держав Олег Новгород і інші верховні землі за своєю сторожею і брав з них на свої залоги оружні не малу данину, – із самого Новгорода триста гривень срібла. Може б Новгород і його узграничане й не схотіли б уже Олега послухати, так осяг³⁹ же він і позаймав Варязькими залогами усі землі низові аж до Волги; то було де на охотника кликати, було чим і військо вдовольнити, – страшна була його сила. Та ще ж тим він, мабуть, верховні землі до себе притягнув, що вони хлібом з низових земель заживлялися, що якби не пустив торгових людей з хлібом угору, то верховикам довелось би голодувати [14].

Оце ж уже настав інший порядок на Україні, як почали князьки-Русь її оберігати, з неї собі данину брати і своєю, Руською землею її називати. То правили землею старші родовики, громадські мужи, сходячись із двох, із трьох, із десяти сіл у одне місто на народне віче і не було більш ніякої власті на Україні, а тепер уже коло князків старшина оружна настала, боярами звалась, по городах замість самого князя з дружиною сиділа, а дружина, як народ

³⁵ Завантажували.

³⁶ Після.

³⁷ Місцевість у нижній течії Дунаю біля м. Кілії (нині Одеська обл.), оспівана в козацьких думах.

³⁸ Наділити, забезпечити.

³⁹ Оволодів.

оружний і одягнений, теж од селян одрізnilася, до роботи не бралась, а вже тільки воєнною здобиччю та полюдним живилася [15]. Ні податку, ні одбутку ніякого, опріч служби під княжою рукою, дружинники не знали. Тим-то в дружину щонайкращі люди вписувались, і ніби якийсь особний нарід серед люду Українського з них учинився. Спершу коло князя найбільш ті затяжці⁴⁰ купились, що з ним із далека вийшли і вкупі великі землі даниною своєю обложили. Як же, після Олега, інші князьки, один за одним, настали, тоді вже чужоземці попереводились, а самі тубільці Українці городи княжі оберігали, по походах з князем ходили, із сіл полюдне брали і здобиччю по городах торгували [16]. А як у князя, під яку несподівану пригоду, війська омаль⁴¹ було, тоді він охочих молодців до себе кликав, або й кочовників із дикого степу наймав. Кочували тоді повз Україну, на безлюдних степах, Печеніги [17], Половці, Торки, Берендеї, що городів і сіл не осажували, а так, ордою, з поля на поле перелітали, сусідні землі шарпали і до різанини на всякий поклик зліталися. Отже й було в князьків три війська: одне – дружина, сказати б товариство, що близько коло боку в князя держалось, друге – охоче військо з селян і городян, що то на здобич квапились, або свою землю боронячи, під княжу руку купились, або ж силоміць у військо виганялись; третє – чужоземне, зтяжне військо, орда степова. Все ж те важко лежало на плечах у простого, неоружного люду: всю ту силу треба було селянам і простим городянам прохарчити, одежею обмислити і сваволі їх, як люду оружного, перехожого і голодного, витерпіти. Тим-то, славлячи Олега князя, що він поставляв нові городи і своїми мужами їх повбезпечував, що він і верхові, і низові народи під одну владу зібрав і гуртовою війною на Греків поміж себе потоваришив, не треба нам його гетьманування на Подніпрянщині якимсь золотим віком уважати. Коли був золотий вік у нашій Україні, то ще до Олега, ще за тих давнєзних часів, котрих наша письменна пам'ять не зазнає: не од Олега бо, не од його княжого суду в городах і на полюдді в селах пішло наше вічове сільське право, що з роду в рід через непокійні часи князьких уسوبіць, через понурі часи Татарщини переходило та вже тоді почало в вічистих книгах записуватись – а через те й нам об'явилося – як державці скрізь по Вкраїні його зневажили [18]. Певно князі, Русь пришли в наш край на готове; певно, вміли й без них Поляни воювати, коли допомогли їм усі землі навкруги себе під Київського князя підклонити [19]. Мабуть же й людськість у них з давніх-давен завелася, що, договорюючись із Греками, зовсім не варварську рядну⁴² вони написали. Не Олегів бо то був розум і не дружини його, що зросла на хижацтві і в хижацтві всю свою честь і славу ставила: в тій Олеговій рядні вважаємо ми розум народу покладливого, раховитого, що давно з сусідами знається і право людське по-людськи шанує [20].

Вже ж, як би воно там не було, а з того часу, як прийняли Кияни до себе Олега з його родом за князя, починається виразніша для нас народна жизнь по Вкраїні. Більші од давніх потуг почали під княжою рукою купитись;

⁴⁰ Найманці.

⁴¹ Обмаль.

⁴² Договір.

більше почали низові землі по-дніпрянські з верховими і з заверховинними обізнатися; більшу здобич почали наші по чужих землях здобувати і більше світу по далеких країнах убачати; а тим часом твердіша стала наша земля супротив хижаків городами, і всякому Українцеві – Полянину отчизна його поширшала: маючи бо одного князя з Кривичами, з Деревлянами й іншими своїми узграничанами, і ходячи, за його приводом, по чужих землях, земляками почали Поляни своїх сусід уважати.

Не дешево ж наші предки за все те приплатились, бо незабаром почали князі-приймаки од Грецьких царів царювати вчитись і по Вкраїні чужі порядки заводити. Думка-то була така в верхових наших Слов'ян, як завелись у них домові чвари, що свій дука землякові дуці не підклониться і свої своїх не так-то будуть правосудити, пам'ятаючи прежні усобиці й обіди або рід за рід руку тягнучи, а вже князь-чужоземець од усякого дужчий і всякому чужий, то його третьому суду всяке підклониться; сидючи ж на громадському хлібові і маючи собі судню данину рівно од усякого, нічого буде йому вічовий суд пере-хилювати. Владатиме ж він тільки своїм княженецьким скарбом, що на його силу збройну йому поступлять, а землею не владатиме, то й ні для чого йому буде на суді правдою коверзувати [21].

До якогось часу воно так і держалось, що князь із дружиною, з боярами й дворянами своїми був сам по собі, а мир із своїми господарствами, промислами й торгами – сам по собі; а послі князі, маючи по два, по три сини, почали їм ділениці⁴³ роздавати, а ті знов своїм синам од своїх держав городи уділяти. То був один князь на всю землю (котору вже скрізь прозвано землею Руською), і одна в його була дружина, і одного князя слухали воеводи, чи княжі мужі, що по городах замість його сиділи, городи оберігали і данину на його збирали, а то вже в того своя, а в того своя дружина, і воеводи свої, і свої порядки. Хоч же й наказували їм батьки, ділениці, уділяючи, щоб вони старшого, великого князя – чи то буде брат, чи дядько – як отця слухали, а проте незабаром завелись князі поміж собою битись, братні ділениці собі привлашувати, город на город, околицю на околицю підіймати; а городяни й селяни, люблячи одного князя, а другого не люблячи, княжу дружину охотником запомагали і криваві бої зводили, а то усобиця їх же землі пустошила, трудящих людей по Вкраїні вбавляла і заможних до вбожества доводила. І вже тоді мусили князі щонайбільш оружного люду коло боку держати, щоб завзятому родичеві не піддатися; весь же той люд з княжих околлиць харчувався. Поки ж знаходився охотник, зазивав його князь до себе на воєнну здобич; поки були в його скарби, скарбами до себе людей од ролі⁴⁴, од рибальства й звіроловства приманював; як же ні так, ні сак нільга⁴⁵ було обернутися, тоді людей силою до воєнного одбутку гнали [22], а ще гірша напасть – хижу орду з степів на шарпанину й полонину затягували [23]. Лучалось⁴⁶ не раз, що, побивши князя з його дружиною, не-любний людям князь братню діленицю рабував, як чужу землю, а потім над

⁴³ Частки.

⁴⁴ Рілли.

⁴⁵ Неможливо.

⁴⁶ Траплялось.

нею не як третій суддя і заступник оружний князював, а як самовладний пан на своєму дідизному панстві, і вже тоді вічової ради певно не так-то слухав і правду кривдою почасти переважував. Тут уже мусили люди князькам волі аж надто попускати, а князьки помалу-малу себе за верхових владик звикли вважати, і не то самі стародавні звичаї переступали, та й своїх підручних до того при звичаїли.

Не треба ж тут забувати, що до селян дідизних, стародавніх, за князів прилучились селяни нові, з полонян, чи воєнних бранців князьких і боярських [24]: на війну бо князі ходили до сусід не за одним золотом та едбабами⁴⁷, не за габами⁴⁸ тільки та жемчугами і бісерами: найкраща здобич були в них бранці, котрих або в бою батували⁴⁹, або по оселях захопивши брали. Тих бранців і бранок до послуги собі держали, або на ролі⁵⁰ осажували, а хто не дбав про землю, ті своїми бранцями так як хутрами, медом і воском торгували, і не то дома, та і в Царгороді їх на продаж вивозили [25]. Оце ж і завелись на Україні села княжі й боярські спадкові, котрі вже багатші князі й бояри у убожших⁵¹ скуповували [26], а під тими селами й земля вже стала княжа, або боярська, і в ті села не то князі, та й їх бояри людей із вольних сіл переводили силою, або хитрощами переманювали [27]; і в тих уже селах була їм воля що хотя робити [28]; а звикши без упину на своїх волостях поводитись, квапились князі і бояри, запевне, по своїй уподобі й городянами і вольними селянами орудувати [29]. Чернець-літописець нічого нам про те не переказав: до його в скиті не доходив жаль людей убогих, неоружних. Князі з боярами ченцям монастирі будували і спершу самі тільки з підручними до них на молитву й на пораду ходили; селяни ж прості, не покидавши довго віри своєї Слов'янської, попів і ченців жахалися і, в дорозі зуздрівши⁵², манівцями обходили, або назад верталися [30]. Віра бо Грецька знеацька між наших Слов'ян упроваджена. Стародавні Поляни, предки наші, прийшли на Україну без балвохвальства⁵³, — се вже князі по городах кумири позаводили, самі їм кланялись із дружиною і, запевне, тубільців кланятись неволили. Поляни ж споконвіку славили в ігрищах і піснях своїх сонце, огонь, воду, землю — і в тому була віра їх [31]. Як же зложився вже на Україні, за княжим приводом, стан вищий по городах княженецьких, то, обертаючись почасти з Греками, почав і звичаї Грецькі, як народу славетного, великого, багатого, переймати, а далі й віру Грецьку гуртом заможніші Кияни надумались прийняти [32]. Пиха була не мала в князів Київських: били вони добре Греків і інших народів од Карпат до Кавказу і вже себе славними на весь світ уважали; то не до вподоби їм було хреста собі в Греків випрошувати. Війною Русь на Грецьку землю наступила, грізно почала царівну Грецьку за свого князя сватати, і мов би тим тільки згодилась хрест на себе прийняти, аби царівну-християнку в свою землю висватати. Найбільша річ тут були торги з

⁴⁷ Шовками.

⁴⁸ Оздоблення у вигляді вишивки, смужки тканини чи хутра.

⁴⁹ Хапали, в'язали.

⁵⁰ Рідлі.

⁵¹ Бідніших.

⁵² Побачивши.

⁵³ Ідопоклонства, язичництва.

Греками: ставши бо самі християнами, більший собі доступ у Грецькі городи Русь відкрила, а потоваришивши з Греками, і надто почав Київ і інші городи багатіти.

Так наша Вкраїна із стародавнього свого порядку в інший порядок увіходила і одні свої вигоди на другі міняла. До приходу Рюрикового княжого роду вміла вона якось од околичних хижаків боронитись і в своїх розлогих полях доволі кохатися, а проте за князьками і їх оружним людом більший знайшла собі захист. Хоч же й приймали біду городи й села од княжих дружин і усобиць, та вся Руська земля у одну силу спаялася. Ще ж і надто: через те саме, що князі один на одного війною ходили, їх ділениці поміж себе лучше обізнавались и торги почали між себе частіше мати, і людськості одні в одних набиратись. Так же само й до Грецької віри, що княжа дружина з князем поприймали, та й по всій землі Руській примусом розпростерли. Не малого колоту⁵⁴ ся новина по всіх селах и городах начинила; бо волхвам невіголосим⁵⁵ тяжко було своєї слави поміж миром збутися і свої прибутки новим попам уступити. Вони народ бунтували; по галях од попів криючись, розбоями жилились; як же княжа дружина розбої вгамувала, вони по нетрях і болотах служби свої невіголосі правили, старосвітські пісні, ігрища таємничі з роду в рід переказували, і довго між селян, потай християн, пробували, аж поки церкви по всій землі Руській загустилися і попи людей страшним судом од них оджахнули, або силою голдувати⁵⁶ собі змусили. Тоді вони знахарями й знахарками по селах одригнулися, а стародавня віра Слов'янська по сей час у піснях, святкових ігрищах, звичаях і забобонах поміж селянами осталася. Так Грецька віра Слов'янську віру із зелених гаїв, із левад, степів і пашень виругувала⁵⁷, галям і водам мовчати про предковічних богів веліла і в сумовиті церкви селян позбирала. Поважчало тоді на народ, бо князі, опріч свого суду княжого, суд церковний усталили і за всяку вину против Грецького Номоканону⁵⁸ плату владикам і їх підручникам⁵⁹ назначили [33]. Чи хто з дівчям близько зійшовся, чи дівчина необачно з ким полюбилася, чи хто прогнав од себе жінку, чи хто що вкрав у кого, чи хто підпалив кого, чи хто кого погано налаяв, – за все, про все мусили городяни і селяни не менш трьох гривень срібла владикам платити, а три гривні тоді трьох волів коштували. І вже в церковному суді вікові звичаї геть уступали; правди тут голосами мирськими не дошукувались, бо в Грецькій землі давно те повиводилось. Оце ж Грецькі порядки через Номоканон почали по нашому Слов'янському мирові ширитись і нашу Слов'янську жизнь на чужий лад перестроювати. Владики по городах і волостях мов би нові удільні князі постали, бо в їх були і свої люди підначальні, которих князі не судили [34], і волостелі⁶⁰, которі також, як і княжі волостелі,

⁵⁴ Колотнечі.

⁵⁵ Невігласам, неукам.

⁵⁶ Схилитися, підкоритися.

⁵⁷ Виганяла.

⁵⁸ Збірник церковних правил у Візантії та Русі щодо різних аспектів побуту та родинного життя, на якому ґрунтувався церковний суд.

⁵⁹ Тут: помічникам.

⁶⁰ Представник влади (великокнязівської, церковної) у волості.

всяку вину поміж миром вишукували, розбирали і судній окуп⁶¹ на владика брали. Владики по городах вагу й міру уставляли; владики десятину з княжого суду, од торгового мита, од данини і од вири⁶² чи пені, і од усякого прибутку княжого на свої потребизни одбирали. Вже ж догадатись, і в літописця не питаючи, можна, чи владичні волостелі дошукувались проміж миром, хто яку вину против їх Номоканону вдіяв, коли й за те йшла на владика плата, як хто по-жіночі один з одним, битися зачне [35].

Тим часом почало й добро з тої новини виникати. При церквах, при княжих дворах і монастирях почали книжки заводитись і що зазнає Біблія од початку світу, і що переказано Грекам, через писання, од стародавніх часів, все те почало до нас потроху переходити і людський розум розширяти. Опріч Біблії, котора дала початок освіті⁶³ не одному вже народові, і в самому Номоканоні, которий Кормчою, чи то б то правною книгою названо, багато дечого про інші землі й народи повписувано. Все ж те читалось, що даліше, то все густіше по землі Руській, а хто читав, той неписьменним розказував, і так освіт помалу між людьми ширився, і наша Україна почала потроху дознаватися, як стоїть світ і як жили й живуть по світу всякі народи. Ще ж се не все. Нові Християне, упевнившись, що на тім світі не буде вже ні печалі, ні воздыхання, а вічна радість у раю в Бога, покидали почасти свої сім'ї й достатки, і ходили в Грецію, щоб іще більш по далеких церквах і монастирях нової віри навчитись й про дорогу в рай поміж людьми спасенними розпитатися. Паломниками такі люди звалися, і сі паломники, вертаючись до домівок, розносили в народі ніби живу словесну науку про далекі землі й закони й звичаї. Отже, чого торгові люди не перенесли од Греків у Русь, торгуючи найбільш по городах і мало проживаючи в селах, те паломники по селах між охочими слухачами розпростирали і землю слухом про іншу, просвіщенну, жизнь сповняли.

Ще за князя Володимера по значних городах владики постали: в Києві, Новгороді, Ростові, Чернігові, Білгороді, Володимері на Волині. Ті владики, для свого ж прибутку, церкви де змогли будували, а при церквах школи заводили, щоб письменство між людьми розпростерти і на попівство письменних собі заготовити. То була ще одна користь од віри Грецької, котора з собою багато й Візантійщини поміж нас упровадила. Владики бо першим князям найповажнішими порадиниками сталися, а у всякому ділі вони за взір⁶⁴ Візантію собі мали, тим і князям по-Візантійській раяли⁶⁵, і Візантійський дух їх княжим порядкам надавали. А проте їх церковні суди, которими вони сім'ї в домових справах і случаях судили, по всій Руській землі розпростирали спокволя⁶⁶ людські звичаї, що тільки в Полян споконвіку бували. Тільки бо Полян і, запевне, Новгородців не довелося їм наставляти, що не треба жінок собі крадькома хапати, не треба по дві, по три жінки разом

⁶¹ Викуп.

⁶² Відкуп за вбивство.

⁶³ Просвіти, освіти.

⁶⁴ Приклад, взірєць.

⁶⁵ Радили.

⁶⁶ Поволі, неспішно.

держати, що з женським полом треба звичайно поводитись, і ради матері, сестер і родичок од усякого гнилого слова вдержуватись. Оце ж, змусивши всякого силою, коли не словом, кинути старе варварство, Грецька віра, що церковним судом і словесною наукою, а що й книжками церковними, надала більше Руському мирові людськості і всіх тих Кривичів, Радимичів і іншу півночну⁶⁷ звіроловну дичу⁶⁸ до Полян, скільки змогла, приподобила⁶⁹, а тим часом Біблію і письменство по всій землі хоч і не хутко, розпростерла, і так Руський мир од кінця до кінця одним розумуванням, яке б воно вже не було, зв'язала.

Після сього всього, що ми сказали, подніпрянська старосвітщина, ті давні, глухі часи, як іще одне одного Полянином, Кривичем, Радимичем, Деревлянцем або Дулібом чи Тиверцем звало, так у нашому умі визначаються. Далеко од старенезної Греції, що вже давно здорову силу втеряла, далеко й од західньої Європи, що саме почала в силу вбиватись, лежали країни без границь, страшенними пущами покривані, великими, широкими річками, озерами, недоступними болотами поперетинані, повні звіря і птиці всякої, повні дикої бджоли, що по дуплах віковичних дубів і сосен сама собі роїлася. Гуртами круторогі тури по їй буяють; табунами дикі коні по її степах, по вольних травах носяться; лосі, олені, серни, сугаки од вовків по темних нетрях шарахають⁷⁰. Дико, понуро по тих країнах; людський голос рідко де чути. Скрізь ячать⁷¹ лебеді та гуси на тихих водах; скрізь гомонить лісове птаство та шумлять, як те море, високоверхі, з віку нерубані пущі. Тільки понад Дніпром людські оселі позаймали узгір'я й долини та понад Прип'яттю, Окою і іншими річками туляться по болотяних зарослях села, ховаючись од лихих сусід и повсякчас сподіваючись нападу. Літом немає проїзду впоперек України за водянистими низинами; зимою тільки звіролови та чужоземні торгові гості прокладають дороги через болота, через озера, скуповуючи шкури й воски на вивіз у Німецькі і Грецькі землі. Упововж України йде велика водяна дорога з півночі на полудень. Оружний люд простує хижими купами з Варязького побережжя в багату Грецію шукати кращої долі. Обізнавшись із ним, почали наші Слов'яни тих прочан до себе оборонцями й суддями приймати. За їх приводом, Новгородці підклонили під одну владу своїх сусід північних, а Поляни – своїх сусід полуденних. Тим способом всяка земля, чи близька, чи далека од Полян подніпрянських, почала з ними обізнаватися і людськості звідсіля набиратися. З Києва князі на полюддя ходили і всю зиму з дружиною по селах переходом гуляли. З Києва вони у свої ділениці прибували і з собою готову дружину привозили. З Києва ж почали навпослі й владик по городах ставити і весь причт їм із людей Київських давати. Потім у Києві монастир Печерський проявився і школою чернецтва на всю Руську землю стався. Оце ж з того року, як Кияни піддалися Олегові, почали Поляни на всі сторони всіма способами

⁶⁷ Північну.

⁶⁸ Дикість.

⁶⁹ Прирівняла.

⁷⁰ Бігають.

⁷¹ Кричать.

свою людськість розпростирати, а далі (як побачимо нижче) і степових диких хижаків, що по давніх узграницях поза Сулою, поза Стугною кочували, і тих почали Поляни оговтувати, на узграницях городами осаджувати і в своїх людей претворяти [36]. Так Україна і волею й неволею з нерухомості вийшла, на всі сторони свіжими силами кинулась і з розкиданих по безкрай обширі народів одну Русь учинила. Не дешево ж їй сей великий подвиг обійшовся: набралась вона всякого лиха од самих тих козарлюг, що по всьому світу її вславили і од сторонніх хижаків оборонили. Хоть же вони, воюючи і порядкуючи, тільки за здобиччю ганялись і хижацьку пиху вдовольняли, а про людське добро мало дбали, та все ж, за їх приводом, наша Вкраїна дух свій народній у боях і пригодах загартувала, та й дальшим, уже не княжим, а козацьким вікам той самий гарт передала. Тим-то й годиться нам у свою історію їх подвиги криваві повписувати і їх дикі, бойові образи перед потомками вповажнити⁷².

Приписки до першої глави

[1] Не самі себе, мабуть, прозвали сі люди Полянами, Деревлянами, Сіверянами: до сього бо часу наші Чернігівці звать Полтавців Польовиками і Степовиками, а ті звать Київців, що живуть вище Києва, Поліщуками, так само, як задесенських Сіверян – Литвинами; самі ж Полтавці і верхові Київці не говорять про себе: «Ми – Польовики, ми – Степовики, ми – Поліщуки», все одно, як і за-Десенці не скажуть про себе: «Ми – Литвини». Певне, вони звались поміж себе тільки Слов'янами, розуміючи слово одне другого.

[2] П.Соловйов, розбираючи літописця Нестора, докладно вивів, що в XI віку мусив Нестор позаписувати споминки про IX-й і давніші віки, розуміючи діло по своєму часові, – тим він і князів натворив Полянам ще до Аскольда і Діра. (*Истор.[ия] Росс.[ии]. Москва, 1852*] III. 123). Справді нічого й споминати про Кия, Щека і Хорива, которі нібито княжили в Полян. Чужоземні писателі, як от Прокопій, запевняють, що Слов'яне правувалися спершу без князів, радами; та й сам Нестор пише, що до Кия (про якого не просто оповідує, а приписує: *якоже сказуютъ*) Поляни «живяху каждо с родом своим и на своих мѣстех, владѣюще каждо родом своим», і в літописці Переяслава Суздальського записано: «а Деревляне собѣ, а Дрягвичи собѣ жить (начаша), а Словене собѣ Новгородци, а Полочане також без князей».

[3] Нестор хвалить найбільш Полян, бо й справді пахарство ладнає між собою людей найкраще і звичаї їм надає найкращі: «Поляни бо своих отецъ обычай имут кроток и тих, и стыдѣнье к снохам своим и к сестрам, к матерем и к родителем своим, к свекровем и к деверем велико стыдѣнье имѣяху; брачныи обычаи имяху: не хожаше зять по невѣсту, но приводяху вечер, а завтра приношаху по ней, что владуче». (*П.[олное] С.[обрание] Русск.[их] Лет.[описей] Санкт-Петербург, 1846*] I, 6). А Деревлян Нестор гудить, що вони «живяху звѣриньским образом, живуще скотьски: убиваху друг друга,

⁷² Звеличити.

ядяху вся нечисто, и брака у них не бываше, но умыкиваху у воды дѣвця^{3*}. И Радимичи и Вятичи, и Сѣвер один (такий же) обичай имяху». (Там же). Отож певно все був народ звіроловний, а не пахарський^{4*}. Що Сіверяни и Радимичі не сховались у пушах од хижаків Козар, то се тим, що вони жили по сей бік Дніпра; Деревляни ж мали собі захист: одні – Дніпро, другі – Полян, а треті – великі пуші і болота; то жили народом диким і вольним, і самому Олегові не зразу піддалися, а послі на Ігоря повстали. Мабуть, неволя їх змусила до такого звичаю, щоб жінок собі силою хапати, бо Поляни, живучи на ролі⁷³, не давали своїх дівчат (як-то домислятися можна) волоцюгам, що од них по гаях порозходились, не хотівши, мабуть, укупі на ворогів бити, або данину хижакам давати. Послі вже, як обжились у пушах, то й самі в себе, старим звичаєм, дівчат хапали. Історія інших народів, що з розбишак постали, догадку сю підпирає. Новгородці ж, видно, не з таких волоцюг зложились, бо про них Нестор не спом'янув, говорячи, що й Радимичі, і В'ятичі і Сівер[яни] одні звичаї мають, та і вся їх історія свідчить, що вони більш до Полян, аніж до яких В'ятичів, чи Радимичів приподоблялися. Се, мабуть, були добрі молодці, которі човнами по широкому Дніпру гуляли, всі його притоки зїздили та й до славного озера Ільменя перескочили, і Новгород собі, на взір старого наддніпрянського города, над річкою Волхвою збудували. Хоч же й змусили їх заморські хижаци дань собі давати, та глянємо, якого духу се були люди: «Изгнаша Варяги за море, и не даша им дани, и почата сами в собѣ володѣти». (П.[олное] С.[обрание] Русск.[их] Лет.[описей] I, 8). Тільки ж, що навпослі, мабуть, багатші на убожших насіли, або одна сторона другу обижала, чи городяне селян утискали, або Новгородці Мерю, Вєсь, Чудь почали під себе підгортати, а ті, мабуть, не давались, – тим і написав Нестор: «и не бѣ правды в них». Тоді-то, мабуть, знемігшись у чварах та боях, якось поміркувались усі – старшу голову, князя, із-за моря собі визвати. А що новий город над Волхвою^{5*} був сином старого города

^{3*} п. Соловйов, в своїй *Истории России*, говорить, що Нестор мусив бути сам Полянином, тим і хвалить Полян, бо отже, каже, і в XVII віку в Полян хапали собі жінок, так як, по Нестору, було тільки в Деревлян, Сіверян і інших Слов'ян, та й здався на Боплана. Шкода, що п. Соловйов не завважив, яку нісенітницю розказує Боплан на тому ж самому листку, де й про хапання жінок говорить: без сорому верзе, що нібито наші дівчата-Українки самі ходили сватати за себе любого парубка. Як же такому оповідачу давати віру, та ще й Нестора ним вияснити? Сам Боплан постеріг, що дуже вже перехибив, та й каже: Pour moi, en dix sept ans que j'y esté en se pays, ie n'ay point ouy parler que cela u soi arriué, – щоб ухопив собі силою жінку, а історик байдуже! Байдуже йому й на те, що, по Боплану, парубки не тільки свою рівню так хапали, та хоч би й панську дитину. Аби вхопив та переховався з нею сутки, то вже, каже, й оддають за його. (Description d'Ukraine, etc., par le Sieur de Beauplan, a Ruen, MDCLX, p.64.) Той же самий Боплан у тій же книжці пише, що пани знущались і гордували дуже підданими. Як же дочок своїх хапунам оддавали? Убогі, задавлені люди хапають собі дочок у панів, і пани послі не сперечаються. Се якраз годиться в учену цитату до Нестора!... Ils sont contraints, – пише Боплан, – de donner à leurs mestres ce qu'il leurs plaist demander, de sorte que ce n'est pa mareuil si ces misérables n'amassent iamais rien, assuietis qu'ils sont à des conditions si dures: Mais c'est encore peu de chose, car leurs Seigneurs ont puissance absolue, non seulement sur leurs biens: mais aussi sur leurs vies (a дочок не однімають!), tant est grande la liberté de la noblesse Polonnoise (qui vivent comme en un Paradis, et les Paysans comme s'ils estoient en un Purgatoire). (Там же, p.8) [див.: Боплан Г.-Л. де. Описание Украины / Пер. с фр. З.П.Борисюк. – Москва, 2004. – С.268–275].

^{4*} Збиває сю догадку одне слівце у п. Соловйова, що Радимичі платили данину Козарам, а потім і Олегові по два шеляги од рала (Ист.[ория] Рос.[сии. Москва, 1851] I, 110). Тільки Нестор про рало не говорить, а пише так: «и вдаша Олегови по шелягу, якоже и Козаром даяху». (П.[олное] С.[обрание] Русск.[их] Лет.[описей. Санкт-Петербург, 1846] I, 10). Ще раз написав Нестор про сю данину: «Козары имаху на Полянѣх, и на Сѣверѣх, и на Вятичѣх, имаху по бѣлѣ и вѣверицѣ от дыма». (Стр.8). А все-таки про рало нема в його речі.

⁷³ Рілля.

^{5*} Самі Новгородці говорили ся Волхов, а не сей Волхов: «Волхов наша с молоду не молола, а чи на старость учнет молоть?» (П.[олное] С.[обрание] Русск.[их] Лет.[описей. Санкт-Петербург, 1848] IV, 297).

над Дніпром, видно по мові й звичаях Новгородських⁷⁴ (дарма, що Іван III Московський десятки тисяч сімей у глибоку Московщину виселив, а Москалів сюди понасилав, а Іван IV Грозний ще більше Новгородців, старих і нових, вигубив); та й по тону самого літописця нашого те ж саме завважити можна. Ось бо погляньмо. Піднявши з собою людей охочих до здобичі з своїх підручних сусід: Чуді, Мері, Весі, Кривичів, Олег прийшов до Києва і заявив, що Новгородський князь має до його право: «и рече Олег Асколду и Дирови: вы нѣста князя, ни рода княжа, но аз есмь роду княжа, вынесоша Игоря, и се есть сын Рюриков. И убиша Асколда и Дира». (Там же, 10). Київ прийняв до себе Олега Новгородського без бою. А навпослі Новгород просить собі за князя, для порядку, кого-небудь із молодих княжат у отця їх, Київського князя Святослава. Володимир князь із Новгородцями виругує⁷⁵ з Києва Ярополка; Ярослав – Святополка; і завісгди – чий Київ, до того тягне й Новгород, і не одривається він од Києва аж до Татар. Та й Нестор, говорячи, як прозивались сусіди Новгородські, про самих Новгородців пише, що в них не було ніякого такого ймення, як от: Весь, Чудь, Меря, Кривичі, а звались вони по-старому Слов'янами. «Словѣни же сѣдоша около езера Илмеря, прозвашася своим именем, и сѣдлаша град, и нарекоша Новгород». (Там же, 3). Вбачаємо в тому ознаку, що Новгородці прийшли на Ільмень, як уже там були інші народи, бо каже літописець *прозватися*. Не самі вони себе прозивали, а сусіди. Чого ж вони звали їх Слов'янами, будши й самі (як домислюється) теж Слов'янами? Ото, мабуть, сі Слов'яни позаходили здавна і осіли поміж народів не-Слов'янських і з ними вже певно помішалися; як же прийшли чисті подніпрянці, то як інше було їх прозивати? Подніпрянами не до ладу, бо Дніпро був далеко; Полянами теж не впадало, бо вони поля покинули; а народ вони були чистий, архі-Слов'янський⁷⁶, – от і «прозвашася своим именем». А що не прозвано їх по річці або по озеру, то се – домислюємось – тим, що вони мусили прийти торговими гістями між давніх тубільців, а як були люди порядку вищого, ніж Меря або Весь, то зараз собі «сѣдлаша град». Гляньмо: ні про кого не сказав Нестор, щоб прийшовши зараз град і зробили. Певно, то були люди з города захожі; певно ж було що й оберегати в городі; певно ж і порядку були сі люди вищого од сусід, коли городом уміли сидіти. І показує-таки дальша історія, що вони були поміж верховими Слов'янами передовиками, бо завісгди були серцем всіх окружних народів. Гляньмо ж іще й з другого боку. Як осілись Новгородці над Волхвою, то й Поляни ніяк інше їх не звали, як Слов'янами, або, по *новому* городу, Новгородцями (причина та ж сама, що й у сусід Новгородських), – все одно, як пізніші Українці Запорожан прозивали по Порогах – Запорожцями, по Дніпровому Низу – Низовцями, а проте знали, що вони та ж Русь, ті ж Українці. Нестор так само споминав письмом про тих Слов'ян далеких, як ми в своїх книжках споминаємо про далеких наших земляків Запорожців, або Чорноморців.

[4] Коли Новгородці з Полян походять, то, певно, не розбоєм мандрували їх предки по річках-верховинах: не з великою, мабуть, силою вийшли вони з низу, що, зробивши собі город, сусід під себе не підгортували, а з малою силою не здолали б вони пройти розбоєм людні узріччя (бо тоді узріччя були найлюднійші), та й мусили б вернутись до свого коша, вниз; а то ні: перейшли через волок з Дніпра на річку Ловать і саме видне місце, до торгу найгідніше, під новий кіш вибрали.

⁷⁴ Очевидно, П.Куліш на початку 1860-х рр. поділяв відому візію М.Костомарова про етнічну спорідненість новгородців зі пращурами малоросіян-українців (див. докл.: *Костомаров Н. Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада: Новгород — Псков — Вятка: В 2 т. — Санкт-Петербург, 1863. — Т.1. — 419 с.; Т.2. — 448 с.*).

⁷⁵ Виганье з володінь.

⁷⁶ Найстарший, найголовніший слов'янський.

[5] Н.Костомаров вияснив нам докладно слово *Варяг* ([Начало Руси //] *Совр. [еменник]* 1860, кн. I, 6). Слова цього ще й не було тоді, як князі Русь загніздилися у Новгороді і в Києві. Нестор, писавши в XI вікові, як уже слово *варяг* почало значити оружного зтяжцю⁷⁷, приложив се слово і до князів, которі були Русь по своєму родові, а варягами не звались.

[6] І про Київ пише Нестор, оповідуючи про міфічних князів Кия, Щека і Хорива: «Бяше около града лѣс и бор велик и бяху ловаща зверь». (*П.[олное] С. [обрание] Русск. [их] Лет.[описей]* I, 4). И вдруге: «наидоша я Козарѣ съдящая на горах сих в лѣсѣх». (Там же, 7). То правда, що сими самими словами Нестор показує, що за його часів не було вже навкруги Києва великого бору; так не забуваймо ж, що двісті років пройшло од першого знаходу Русі до Несторового писання; та ще ж: коли Київ таким диким лісовим містом здавався Несторові в давні часи, то мусив він – і мимо традиції – з чогось узяти свою звіроловну картину. Що води стояли тоді по Вкраїні великі і наповняли річні корита, по которих тепер трави косять, або й плугом орють, се всякому відомо з тих находок водоходніх, що в наших річках і болотах знаходять. От і недавніми часами найдено в річці Золотоноші величезний мідяний якір; і досі він стоїть у Золотоніському монастиреві.

[7] Нестор пише, що Поляни і їх сусіди давали Козарам дань «по бѣлѣ и вѣверицѣ от дыма», то, може, ся данина і тоді вже звалась подимним.

[8] Знаємо, що так воно мусило бути з того, що, як пороздавано навпослі деякі села монастирям, то ченці ходили восени на полюддя тим же самим робом⁷⁸, що й князі. Старосвітські звичаї не записувались, бо з роду в рід їх пам'ятали і іншого права надзвичай не знали. Се вже тоді почали звичаї законами в статуті і в уставні грамоти вписуватись, як нові порядки на Вкраїні позаводились і старе звичаєве право стали занедбовувати. Тим-то державці випрошували на свої землі у князів Литовських і в королів Польських оборонні грамоти, і в грамотах поновляли письмом стародавні звичаї і на дальші часи уже законом їх переказували. До нас дійшла з початку XV віку запис про грошові і медові дані Софійської митрополичої отчини, і з неї ми вбачаємо стародавній звичай підіймати и вгонобляти бірчих⁷⁹. Написано там: «Подольшенская земля под Полозом, а с ней идут три ведра меду и подаенье, а ночь пити». (*Акты [относящиеся к истории] З.[ападной] Р.[оссии]. Санкт-Петербург, 1846]* I, під 1415 р.).

[9] Що тяжко лягало на селян княже люднування^{6*}, видно з того, що де схотів князь, там і прибільшував дань. Новгородці платили Олегові «мира дѣля» (одчепного бо то) 300 гривень, як перейшов він у Київ, а за Владимера вже ся «мира дѣля» коштувало їм у десятеро, бо 2000 гривень присилали вони в Київ та 1000 роздавали дружині, що стояла в Новгороді залогою. Який же був драпіка⁸⁰ Ігор Рюрикович, се ми знаємо добре.

⁷⁷ Найманця.

⁷⁸ Способом.

⁷⁹ Задовольняти збирачів податків.

^{6*} Не знаємо, чи було таке слово, чи ні, тільки наше ільнування трохи чи не сягає часів полюдної княжої дані. За тисячу років воно скривилось, а звичай остався: ільнують у нас попаді як раз так, як князі ходили на полюддя. Думають, що *ільнування* пішло од льону, що попаді льон у селян вимагають; а нам здається, що се княже полюднування одригається: не за одним бо льоном попаді ходять по людях; та в інших селах і в заводі немає льону, а ільнування всюди есть, де есть піп, а в попа – попада.

⁸⁰ Здирик.

«И приспѣ осень, нача мыслити на Деревляны, хотя примыслити большую дань – иде в Дерева в дань и примышляше к первой дани, насиляше им, и мужеве его; воземав дань, поиде в град свой. Идущю же ему вспять, размыслив рече дружинѣ своей: идѣте с данью домови, а я возвращюся, похожую и еще – и вышедше из града Изкорстения Деревляне, убиша Игоря и дружину его» (П.[олное] С.[обрание] Русск.[их] Лет.[описей] I, 23) Послухаймо ж іще Данила Заточника, що він про князів пише: «Не имѣй себѣ двора близъ княжа двора, не держи села близъ княжа села, потому что тиун его – как огонь и рядовичи его – как искры». ([Калайдович К.Ф.]. Пам.[ятники российской] Слов.[есности] XII в.[ека, изданные с объяснением, вариантами и образцами почерков. Москва, 1821] 235).

[10] Тим-то й Олег, підпливши човнами під Київ, оповістив себе Аскольдові і Дірові людом торговим, родичами державців Київських. Сю історію ми в своєму тексті пропустили, бо вона й Нестору давнім поданням передана, і хто знає, скільки в ній правди? Здається, воно так було, що не всім Рюричанам у верхових землях уподобалось, то двоє якихсь значних людей кликнули на охотника, та й спустились униз кращої долі собі шукати. Аскольдом і Діром Нестор їх називає. В Києві їм добре повелось; плавали вони Дніпром і в Грецьку землю за здобиччю, Грецькі села жакували і хижацької слави собі набували. Ся-то, мабуть, слава дійшла й до Новгороду. Новгородські князі, певно, Аскольдові й Дірові позавидували і приплили з потугами під Київ. Покинувши більшу часть човнів оддалік Києва, підплили вони двома чи трьома до пристані, поховали під чердаки⁸¹ свою дружину, щоб людей не полохати, і послали до Аскольда и Діра. «Родичі ваші, мовляв, прийшли; ходіть на пристань привітайтеся». Ті прийшли, про свою голову не порахувавши, а тут їх зараз обскочили, та й темний похорон їм справили. «И убиша Аскольда и Дира, несоша на гору, и погребоша и на горѣ, еже ся нынѣ зоветь Угорьское, гдѣ нынѣ Олмин двор; на той могилѣ поставил Олма церков святого Николу, а Дирова могила за святою Ориною». (П.[олное] С.[обрание] Русск.[их] Лет.[описей] I, 10).

[11] Козаки воювали звичаєм варязьким і звали свою славу золотою. Певно, так вона звалась і в варягів. Святослав говорив про славу (у Лева Дякона кн. IX, гл. VII)⁸² зовсім так, як козаки:

Пропадє, мов порошина з дула,
Та козацька слава,
Що по всьому світу дивом стала...⁸³

[12] По Руській Правді гривню плачено за вола: така була її ціна. «Оже за кобылу 60 кун, а за вол гривну». (Иссл.[едования] о Р.[усской] Правде [Москва, 1846. Ч. I], Н.Калачова, 95). Про гривню див. у Карамзина в Ист.[ории] Г.[осударства] Р.[оссийского. Санкт-Петербург, 1816] I, прим. 298.

[13] Добре, мабуть, вдалися взнаки Грекам ті хижаки, що, договорюючись із Ігорем, вони постановили, щоб, прийшовши Русь у Царьград, жили тільки коло святого Мами, а не по всьому городу, і в город щоб увіходили з човнів своїх невеликими купами,

⁸¹ Тут: носові частини великих човнів.

⁸² История Льва Диякона Калойского... – С.93–94.

⁸³ Частина епіграфа з народної думи до відомого роману П.Куліша «Чорна рада» (див.: Кулиш П.А. Черная рада: Хроника 1663 года. – Москва, 1857. – С.1).

по півсотні, без оружжя. «Да входят в город одинѣми ворота со царевым мужем без оружья муж 50, и да творят куплю, якоже им надобѣ, паки да исходят; и муж царства нашего да хранит я». (П.[олное] С.[обрание] Русск.[их] Лет.[описей] I, 21).

[14] Так навпослі наші гетьмани держали собі в покорі Запорозький Низ, котрий добре промишляв звіроловством, рибою, стадами, табунами й отарами, а хліба робити не спромігся (за Татарами). Гетьман Виговський говорив царському посланцеві Рагозину 1657 року: «Як не звелю я до Запорожців пропускати з запасами людей торгових, то їм нічого буде їсти». (Моск.[овский] Арх.[ив] Мин.[истерства] Ин.[остранных] Д.[ел] 1657, №16).

[15] Як воював Святослав із Цимісієм, то одвітував йому згорда, що його дружина не поденщики; своїми руками собі хліба не роблять. (Leo[nis] Diac.[oni Coloensis Historiae, libri X, cap 10, e recensione C. B. Nasii. Corpus scriptorum historiae Byzantinae. Bonnae, 1828] VI.)⁸⁴. Навертаються тут на пам'ять козацькі слова з народної думи.

І вже мені не честь, не подоба по ріллях спотикати,
Жовті сап'янці каляти,
Дорогії сукні пилом набивати;
А хочеться мені, мати,
Під город Тягиню піти погуляти,
Слави-лицарства козацькому війську достати⁸⁵.

[16] Вже в договорі Ігоря з Греками, року 945, між родичами княжими і торговими людьми вбачаємо ймення Слов'янські; а в договорі Олега все ще були чужоземні.

[17] За Олега князя Печеніги воювали з Козарами і їх підданими Уграми, а послі, погнавши Угрів на захід, присунулись вони до землі Київської. Нестор споминає про них уперве під 915 роком.

[18] Гіпотеза п. Іванишева, котрий про ту судню раду виявив ученому мирові великої ваги і ціни факти. (Русск.[ая] Бес.[еда] 1857, III, 18).

[19] Поки сиділи князі-Русь в Новгородській землі, то притягли під свою руку тільки Кривичів, Мерю, Вєсь, Чудь; більш несила була притягти; Козари на низу панували. Та й про походи їх було не чувати. А, сівши в Києві, кинулись вони і на Волгу, і на Чорне, і на Каспійське море. Хто ж їм ту силу надав? Неабияких, мабуть, людей знайшли вони на Подніпрянщині.

[20] Справді дивує нас та Олегова рядна з Греками: такої рядни не зложив би ніякий варварський люд того часу, – не зложили б і Нормани, що всюди тоді в Європі побережжя шарпали. Там сказано: «на удержаніе и извъщеніе от многих лѣтъ межю християны и Русью бывшую любовь». Отож, певно, Греки здавна торгували з Полями, і не за диких варварів їх знали, коли у рядні божбу⁸⁶ їх за оборону права прекладали; коли, там же в рядній, караючи чоловіка за душогубство смертю і худобу його родичам убитого оддаючи, частину добра на жінку винуватого одділяли; коли за злодійство в

⁸⁴ История Льва Диякона Калойского... – С.65–66.

⁸⁵ Украинские народные песни, изданные М.Максимовичем. – Ч.1. – Москва, 1834. – С.53.

⁸⁶ Обітницю, клятву.

рядні пеню з ними уставляли; коли чужоземське судно, на берег вержене, вповали Греки в цілости між ними бути и на їх сторожу вбезпечалися.

[21] Яка була умова в Новгородців з первими князями, которых вони до себе по-приймали, ні звідкіля не знаємо. Мабуть, тоді ще скрізь по нашій Слов'янщині закон із роду в рід звичаєм переходив, і старі голови були на вічових радах замість вічистих книг і писаного права, як от п. Іванишев і в XVI вікові ще завважив^{7*}. Як же од крутої волі князької почало судне право іти в непам'ять, або умисне князькими похлібцями⁸⁷ притлумлятися, тоді Новгородці узяли в свого князя Ярослава писану *Руську Правду*, щоб не всякий тіун княженецький що хотя драв з винуватого на князя, а послі, прий-маючи до себе нових князів, укладали з ними особні умови од *старіших* і *менших* людей^{8*}. От із тих-то найстаріших писаних прав довідуємось, що князь стояв тільки на обороні права мирського, як третій суддя між сутяжними, і на обороні землі мир-ської, як отаман оружної сили, а сам – щоб ні податків над давній звичай не вимагав, ні землі в свій рід не привлащував. Випишемо з *первої Новгородської грамоти*, як вона зветься, найголовніші речі: «На сем, княже, цѣлуй хрест к всему Новугороду, на цѣм то цѣловали дѣди и отци и отець твой Ярослав: Новгород ти держати в старинѣ по пошлинѣ^{9*}; что волостій всѣх Новгородских того ти, княже, не держати своими мужи, не держати мужи Новгородскими, а дар имати тобѣ от тѣх волостій, а без посадника тебѣ волостій не роздавати; а кому роздаял волости братъ твой Александр или Дмитрій с Новгородцы, тобі тѣх волостій без вины не лишати; – а в Бѣжицах, княже, тобѣ, ни тво-ей княгыни, ни твоим боярам, ни твоим дворяном сел не държати, ни купити, ни даром приимати, и по всей волости Новгородской; – а из Бѣжиць, княже, людей не выводити в свою землю, ни из иной волости Новгородской, ни грамот им даяти, ни закладни-ков приимати, ни княгыни твоей, ни бояром твоим, ни дворяном твоим, ни смерда, ни

^{7*} [Иванишев Н.Д. О древних сельских общинах в Юго-Западной России //] *Русск.[кая] Бес. [еда]* 1857, III, 4: – «связь между селениями крестьяне доказывали не законами и не договорами, а одною только давностью: “они сходатаи наши здавна будучіе”, или: “они издавна с нами о шкоды вшелякія сжоживалися”». Далі, на стр.7: «Так как каждый домохозяин обязан был присутствовать в народных собраниях, и так как крестьяне в молодых летах вступали в брак и могли основывать отдельные хозяйства, то поэтому каждый из них имел возможность, в течении многих лет, изучать народное обычное право и, в свою очередь, передавать его младшим поколениям. Таким образом, вече было не только народным собраньем, но и школою для изучения права, которое, без помощи письма, сохранялось в памяти мужей-сходатаев, переходя от одного поколения к другому». Навернулося після сей виписки нам на пам'ять, що говорить Хризостом Пасек про Польські сейми, котрі були ті ж віча, тільки що шляхетські віча: Powiadam więc kazdemu, że wszystkie na świecie publiki cień to jest przeciwko sejmom. Nauczysz się polityki, nauczysz prawa nauczysz się tego o czém u szkołach jako żyw nie słyszałeś. (*Pam.[i]ętniki Jana Chr.[y]zostoma z Gostawic Paska [z czasów panowania Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III (1656–1688)]*, S.Peterb., 1860, str.185).

⁸⁷ Підлабузниками.

^{8*} Раніше XII віку до нас не дійшла ні одна така умова, а *Руська Правда* написана в конці X віку, або на самому початку XI-го, бо, мабуть, князі з своїми тіунами перше почали вічовим судом хибити, а землю вже послі собі привлащувати (привласнювати – О.Я.). В *Руській Правді* ще нема речі про княжу землю: у князя єсть тільки коні, борті, гроші і йому в спадок йде тільки добро смерда, як умре смерд без наслідників, а в первій Новгородській грамоті голосно говориться, щоб князі не привлащували собі землі ні силою, ні купуванням, ані як інше.

^{9*} *Пошлина* – давній звичай, давнина. «Ино то обыскано, что то было учинилося ново, не по пошлинѣ, а нынѣча то не надобѣ» (*Акты[. собранные в библиотеках и архивах Российской империи]* Арх.[еографической] Эксп.[едицией императорской Академии наук. Санкт-Петербург, 1836] 1, 5). «Прийхавше послы великы от Свѣйского короля, и докончаша мир вѣчный с князем и с Новымгородом, по старой пошлинѣ» (*П.[олное] С.[обрание] Русск.[их] Лет.[описей]. Санкт-Петербург, 1841]* III, 73).

купчины; – а что, княже, брат твой Александр дѣял насильнѣ на Новѣгородѣ, а того ся, княже, отступи. А что, княже, мытъ по твоей земли и по иной волости, и по всей Суждальской земли, а то, княже, имати по двѣ векши от лодѣ и от воза, и от льну, и от хмѣльна короба; а дворяном твоим по селом у купцев повозов не имати, развѣ ратной вѣсти. Тако, княже господине, пошло от дѣдъ и от отецъ, и от твоих и от наших, и от твоего отця Ярослава». (*Ист.[ория] Г.[осударства] Р.[оссийского. Санкт-Петербург, 1819]* изд. 2-е, IV, пр.114).

[22] Не минали, мабуть, і старих людей, що в Нестора записано: «И прииде един стар муж ко князю, и рече ему: княже! суть у мене един сын меншей дома, а с четырьми есмь вышел, а он дома» (*П.[олное] С.[обрание] Русск.[их] Лет.[описей] I, 53*).

[23] Помагаючи князям, хижа орда, як от Половці, хапала людей у неволю, старих побивала, оселі палила, бо то була для неї найкраща забава, так вона війну розуміла. Де пройшла, щоб було пусто, – от-то була Половецька слава. Затягши один князь на другого орду і побивши свого супротивника, сідав у городі княжити, а орду напускав на села: то була дяка їй за поміч. Так от у Нестора читаємо, що Олег Святославович, внук Ярослава Владимировича, вируговавши з своєї волості дядька Владимира, за підмогою Половецькою, дав їм волю що хоча навкруги Чернігова робити. «Приде Олег с Половци, из Тмутороканя приде Чернигову, Володимер же затворися в градѣ, Олег же приде к граду и пожже около града, и манастирѣ пожже; Володимер же створи мир с Олгом, и иде из града на стол отень Переяславлю, а Олег вниде в град отца своего. Половци же начаша воевати около Чернигова, Олгови не взбранящю, бѣ бо сам повелѣл им воевати. Се уже третье наведе поганнныя на землю Русскую; его же грѣха дабы и Богъ простил, занеже много хрестыян изгублено бысть, а друзи полонени и расточени по землям». (Там же, 96). Року 1160 Ізяслав Давидович привів Половців на Смоленську волость, і вони вивели звідтіля більш 10 000 полону, а скільки ж то побито! «Той же зимы оттудѣ иде в Смоленскую волость Изяслав, и повоевав; и тамо много зла створиша Половци, взяша душ болѣ тмы, а иныя изсѣкоша» (Там же, II, 87). Брали полон князі й без Половців один в одного. Року 1148 ходив Ізяслав Мстиславович у землю Ростовську воювати князя Юрія: 7000 полону записав літописець. «...приде Изяслав Новугороду, сын Мъстиславл, из Кыева, йде на Гюргя Ростову с Новгородці, и много воеваша людѣ Гюргево, и по Волзѣ взяша 6 городов, оли до Ярославля попустиша, а голов взяша 7000». (Там же [Санкт-Петербург, 1841], III, 10).

[24] Що князі таких невольничих сіл у нас не застали, видно з того, що Слов'яни наші полонян брали в неволю на годи, а не навіки, а послі випускали на волю, або приймаєли в своє товариство. Про се пишуть Маврикій⁸⁸ і Лев Мудрий⁸⁹.

[25] В договорі Олеговим єсть уже річ про Руських бранців, рабів. Ігор, помирившись із Греками, одпустив їх послі з Києва, «одарив скорою и челядью и воском». (*П.[олное] С.[обрание] Русск.[их] Лет.[описей] I, 23*). Княгиня Ольга оддала Деревлян у неволю своїм дружинникам: «... овых изби, а дргія работѣ предаст мужем своим».

⁸⁸ Маврикій Стратег (Псевдо-Маврикій) – візантійський хроніст VI – початку VII ст., автор трактату «Стратегікон», в якому описано громадський устрій і військову організацію давніх слов'ян.

⁸⁹ Лев VI Мудрий, або Філософ (866–912 рр.) – візантійський імператор у 886–912 рр., відомий як поет і церковний оратор.

(Там же, 25). Грецький цар, по Нестору, переказував Ользі через свої послы: «ты бо глаголаше ко мнѣ, яко аще возвозвращаюся в Русь, многи дары пришлоу ти, челядь, воск и скору и вои в помощь» (Там же, 26). Про Ярослава и Мстислава Нестор пише: «идоста на Ляхы и заяста грады Червенскыя опять и повоеваша Лядскую землю и многи Ляхы приведоста и раздѣлиста я, и посадив Ярославъ своя по Рси» (Там же, 64).

[26] Що в князів були куповані слободи, видно із літописця: «В лѣто 6666 (1158). Заложы Андрѣй князь в Володимери церковь каменну – и да ей много имѣнья и свободы купленыя и с даньми» (Там же, 149).

[27] В першій Новгородській грамоті читаємо: «Из Бѣжиць, княже, людей не выводити в свою землю, ни из иной волости Новгородской, ни грамот им даяти, ни закладниковъ пріимати, ни княгыни твоей, ни бояром твоим, ни смерда, ни куцѣни».

[28] Мабуть, добре налягали вони на свої маєтності, що, як їздила княгиня Ольга землю Руську порядкувати, то мусила визволити селян з-під права так званого *княжього* (думають, що се право було *jus primae noctis*⁹⁰). У Татищева, котрий стародавні літописі докупі позводив ([История российской с самых древнейших времен. Москва, 1773] II, 45, 329), знаходимо, чого нема в інших списках першого нашого літописця: «Тогда ж отрѣши княжее, а уложила брать от жениха по черной кунѣ, как князю, так боярину от его подданнаго».

[29] Не мало ж, мабуть, вони й броїли⁹¹, коли Новгородці, найсміліїший і вольнійший люд з усіх наших Слов'ян, написали в своїй грамоті: «А что был отял брать твой Александр пожнѣ, а то ти, княже, не надобѣ; а что, княже, брать твой Александр дѣял насильнѣ на Новгородѣ, а того ся, княже, отступи». Згадаймо ж іще, що витворяв князь Владимир у Києві, нікого не боячись и не соромлячись: «И бѣ несѣт блуда, приводя к себѣ мужьски жены и дѣвицѣ растляя» (*П.[олное] С.[обрание] Русск.[их] Лет.[описей]* I, 34). Згадаймо, як вибив Ярослав Новгородців за те, що заступились за своїх жінок і побили його варягів: «И разгнѣвася Ярослав, и шед на Роком, сѣде в дворѣ; послав к Новгородцем, рече: “уже мнѣ сихъ (варягів) не крѣсити”. И позва к собѣ нарочитые мужи, иже бяху изсѣкли Варяги, обольстив и сѣче» (Там же, 61). Згадаймо, як злякались Кияни, прочувши, що Ізяслав, которого вони прогнали, вертається з Ляхами. Хороший, мабуть, був, що хотіли Київ запалити і втікати зо всім нащадком у Грецьку землю: «А се ведеть на ны Лядскую землю зажегше град свой, ступим в Грецьку землю». Брати не дали Ізяславу пліндрувати отцівського города; так він, аби зогнати серце, послав поперед себе сина свого Мстислава в Київ. «И пришед Мьстислав, и сѣче иже быша высѣкли (вирубали з темниці) Всеслава, числомъ 70 чади, а другыя слѣпиша, другыя же без вины погуби, не испытав» (Там же, 74).

[30] Нестор пише: «Аще ли кто усящет черноризца, то возвращается» (Там же, 73). Князі й бояри, охрестившись, новому богові по своєму розуму догоджали і не то по городах і селах до хреста людей силували, та й по пущах із попами за старовірцями ганяли; то мусили попи й ченці добре їх налякати. З тих часів і досі в селах ведеться примха, що, як стрінеш попа, або ченця в дорозі, то без пригоди тобі не минеться.

⁹⁰ Право першої ночі (лат.).

⁹¹ Бешкетували.

[31] Чужоземські писателі не споминають, щоб у Полян були кумири. Перве слово про богів роблених знаходимо в Нестора, як присягав князь Ігор із своєю дружиною, поклавши перед Перуном свою зброю і золото, – і то були боги, запевне, не Полянські, а прихожі з варягами. Пише Нестор, що князь Владимир, вернувшись од варяг у Київ, поставляв по горах Київських кумири. Той же Владимир їх послі порубав, попалив, або в воду покидав. Плакали, каже, люди за богами, а які люди, того в літописці не сказано: може, варяги та захожі, которых до князя в Київ назбиралось багато з усіх земель. Що кумири були не Новгородські, видно з того, що тільки, опанувавши Київ, Владимир поставив Перуна в Новгороді. «Володимер же посади Добрыну уя своего в Новѣгородѣ; и пришед Добрына Ноугороду, постави кумира над рѣкою Волховом, и жряху ему людѣ Новгородстїи аки Богу» (Там же, 34). Що Перуна Новгородцям накинута, вбачаємо і з того ще, як дорікав йому ганчар⁹² Новгородський тими жертвами, що, певно, мусили люди неволею давати. Як укинули Перуна в річку Волхву, то став заказ, щоб ніхто не переймав його. «Иде Пидблянин рано на рѣку, хотя горнеци везти в город, оли Перун приплы к берви, и отрину и шестом: ты, рече, Перунице, до сыти еси ѣлъ и пиль, а нынеча поплочи прочь». (Там же [Санкт-Петербург, 1851.], V, 121). Ще ж звернемо увагу й на те, що, коли б кумири були народні, а не вивезені варягами із Жмуді, чи відкіля з-за моря, то в літописцях би писалось, що велено їх по всій землі руйнувати, або – що знаходили їх попи по гаях, чи що, і палили; а то ні: тільки за волхвами ганялись, а про кумири ні словечка! До нас подходили казання і послання попів і ченців X, XI і XII віку. Попи й ченці дорікають людям, що вони приносили жертви бісам на болотах і коло криниць, та все-таки виходить – духам, а не кумирам; дорікають селянам, що вінчаються без попа, що не ходять до церков, а ні один ні разу не сказав, що люди кланяються кумирам. В уставі первого Владимира «о церковних судѣх и десятинах» перелічені всі случаї, в которых церковний суд має судити городян і селян. Про кумири нема ні слова, а єсть про молитви до хліба святого и до краси Божої поміж деревами і понад водами. Уже б же попи наперед усього вписали в устав, щоб брати судню плату, як знайдуть де кумира, і дику б виру (повсехну⁹³ плату з села чи волості) назначили за сю находку; а то ні: тільки й сказано всього «...или кто под овином молится, или во ржи, или под рощением, или у воды». (Там же [Санкт-Петербург, 1853], VI, 83). Писана старосвіщина споминає такі часи, що не було ще в Слов'ян Перуна: може, се вона споминає про то время, як ще князі-Русь Полян не опанували. Єсть у Кириловому монастиреві на Білому озері стародавній збірник, а в тому збірнику написано: «Оттуда же извыкоша елени класти требы артемиду и артемидѣ, рекше роду рожаницѣ тацїи же егуптяне. Тако і до Словѣн доїде се слово і ті начаша требы класти роду и роженицам прежде Перуна бога их, а переже того клали требу упирем и берегиням» (Шевирева [С.] *Поездка в Кирилло-Белозерский монастырь*: *Вакационные дни профессора С.Шевырева в 1847 году. В двух частях. Москва, 1850*], 11, 33). Про Слов'янську міфологію писали в нас недавніми часами п. Срезневський (*Исследование*) о [языческом] богослужении древних Славян [Санкт-Петербург, 1848]) і п. Костомаров (*Славянская Мифология* [Київ, 1847]). Ні той, ні другий не знайшли у Слов'ян кам'яних, чи дерев'яних божист. Що були людські жертви богам у Києві, видно з Нестора; тільки знов ніхто не докаже, щоб се не пришельці богів своїх людською кров'ю вгонобляли. В одному варіанті старосвітської думи про Олексія Поповича козаки врізали винуватому перед Богом мізинного пальця, пустили в море крові – і море, зачувши кров, утихає. Се спомин давніх жертв

⁹² Гончар.⁹³ Загальну.

людських, а все ж і тут хто докаже, що не варяги занесли до Полян разом з Перуном людські жертви? а козаки пішли од стародавніх княжих дружин, то й далеким родам сю примху переказали.

[32] «Созва Володимер боляры своя и старцы градскіѣ. Да что ума придасте? что отвѣщаете?». (П.[олное] С.[обрание] Русск.[их] Лет.[описей] I, 45).

[33] «Развергше Гречьскый Номоканон», – пише в своєму уставі первий Владимир, – «обрѣтохом в нем, оже не подобает сих судов и тяжь князю судити, ни бояром его, ни тиуном: и аз сгадав своими дѣтми, со всѣми князи и со всѣми бояры дал есмь тѣ суды церквам Божіим, митрополитом и всѣм епископьям по Русской земли» (Там же, VI, 82).

[34] Не судили князі не то ченців і черниць, попів, попадь, поповичів, та й тих, що по монастирях на прощу ходили (паломників), і тих, що яким-небудь ремеслом⁹⁴, чи роботою монастирям служили («кто порти чернечьские свержеть»), хто чудом нібито одужав і коло церкви тулився, кого на волю ради души спасіння випущено («задушный человек») і кого за вину у церковний дом узято; не судили удів, калік і всіх старців. (Там же, 84).

[35] «Аже мужа два біетася женьски, или укусить, или одереть, епископу 3 гривны» (Там же, 86).

[36] Див. приписку 3. Нестор Полян од усіх інших одрізнив звичаями. Зараз і видно, що вони повинні всім сусідам за взір стояти, як дійдеться до християнства. Ще не говорючи про християнство, Нестор описав їх такими, якими мусили інші неволею вчинитись, через нову віру.

⁹⁴ Ремеслом.

In the P.Kulish's article in "Osnova" journal (1861) he announced in the introduction and in the first chapter of his work the research of the new ways of past representing. Author proposed a thesis of necessity of true and critical representation of national history for different groups of those days readership. It should include the events, effects and communities on Ukrainian lands.

Keywords: *history of Ukraine, Ukrainian history writing, late romanticism, late enlightenment rationalism, "first" positivism, unheroic Cossacks, Kulish.*

